

1
K:manoj.

11

DS

570.6

141/465

05/11/2565

354916

TULIB

3 1379 00193281 4

ประวัติ

มหาอำมาตย์นายก เจ้าพระยาอมรราช

(บัน สุขุม)

65 11 2565

7 121.8. 2543

พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในพิธีเปิดอนุสาวรีย์
มหาอำมาตย์นายก เจ้าพระยามรธา
ณ โรงพยาบาล เจ้าพระยามรธา

จังหวัดสุพรรณบุรี

วันที่ ๒๐ มกราคม ๒๕๐๐

บุตร ธิดา หลาน และญาติจัดให้พิมพ์

มหาอำมาตย์นายก เจ้าพระยายมราช (ปั้น สุขุม)

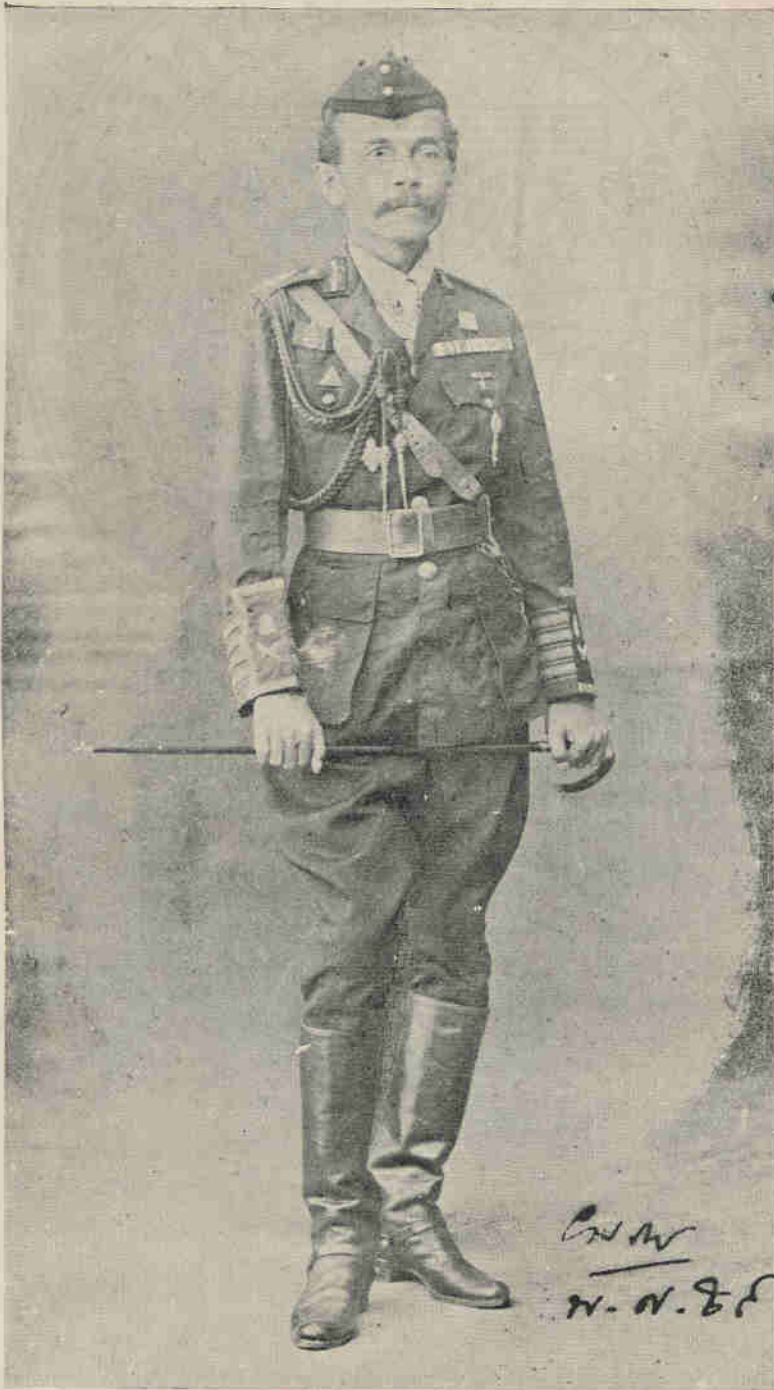

อนุสาวรีย์ มหาอำมาตย์นายก เจ้าพระยาบรมราช
ณ โรงพยาบาลเจ้าพระยาบรมราช จ.ว. สุพรรณบุรี

05/11/2565

ถ่ายในเครื่องแบบเต็มยศเมื่อครั้งยังเป็นพระวิจิตรวรสาสน์อุปทิศยาม
ณ กรุงลอนดอน พร้อมด้วยท่านผู้หญิง เมอเขาเผ่าควนวกตอเรีย
(พ.ศ. ๒๔๓๖)

05/11/2565
ถ่ายเมื่อเป็นนายพลเสือป่า ผู้บัญชาการเสือป่า
รักษาดินแดนกรุงเทพฯ (พ.ศ. ๒๔๕๘)

พระราชหัตถเลขา พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
ถึงเจ้าพระยามรราช ในวันทำบุญครบอายุ ๕ รอบ

ตั้งวันที่ พงษ์ทิ
คศ ๒๓๐๖ ๖๐ กรกฎาคม
วันที่ ๖ สิงหาคม ๒๓๐๖

เจ้าพระยามรราช
พ่องสีง-นพดลวิทีน
อายุครบ ๕ รอบ เสด็จนิวัติ
มาไซดำที่อยู่ที่ สิบสอง
เดือนเศษที่พม่าให้จง
ขอให้มีอายุยืนนานไปจน
ชากษัตริย์ เสด็จนิวัติขึ้น
เนื่องด้วยตามแต่ที่

พม่า ซึ่งไว้ที่ท่า
อันหนัก สิบสองที่ที่
อันที่มณฑลไว้
เพื่อสงฆ์มาแต่
นี้ด้วยอันที่ไว้ที่
มาที่ท่าเกิด มาที่
นี้ด้วยอันที่ไว้
พม่ามาก มาที่
อันที่ไว้ที่
มาที่ไว้
มาที่ไว้

เจ้าพระยามรราช ค่อยตาม
กรมวิจิตรวิจิตร ปวง
มีต่อโปรดเกล้า แต่ที่
ขอให้มีพระทัยดี
แต่ เจ้าพระยามรราช
กรมวิจิตรวิจิตร
ไว้ซึ่งโปรดเกล้า
ขอให้มีพระทัยดี
ไว้ใจ แต่โปรดเกล้า
ดล นพดลวิทีน

สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว

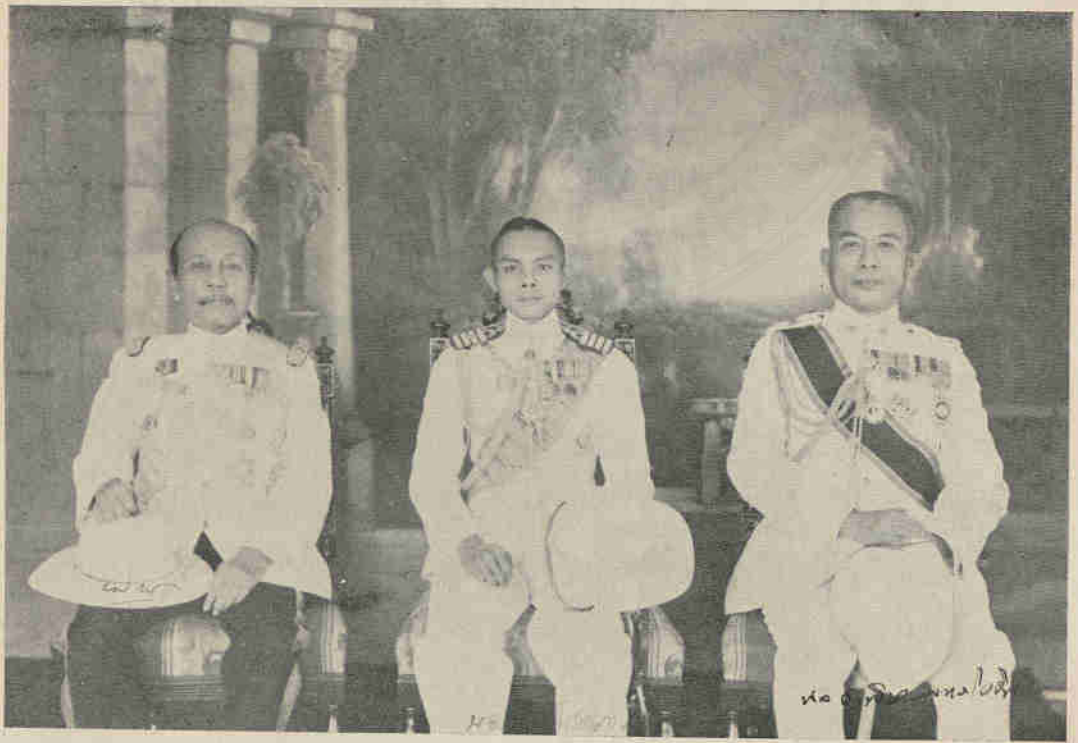

“โรงพยาบาลเจ้าพระยามรราช (บัน สุขุม)” ซึ่งท่านเจ้าพระยามรราช
ได้สร้างขึ้นในบริเวณโรงพยาบาลจุฬาลงกรณ์และทำพิธีเปิดเมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๕

“โรงพยาบาลเจ้าพระยามรราช (บัน สุขุม)” ซึ่งท่านเจ้าพระยามรราช
ได้สร้างขนทงหวัดสุพรรณบุรีและไดทาพชเบต เมอ พ.ศ. ๒๔๖๕

คณะผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ (พ.ศ. ๒๔๗๘)

ท่านเจ้าพระยามหาวชิราวุธ   พระองค์เจ้าอาทิตย์ทิพอาภา   ท่านเจ้าพระยาพิชเชนทรโยธิน

เรื่องประวัติเจ้าพระยามรราช

ภาคที่ ๑

สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงพระนิพนธ์

๑) เรื่องประวัติก่อนรับราชการ

มหาอำมาตย์นายก เจ้าพระยามรราช (ปั้น ต้นตุงตุงตุง) เป็นชาวเมือง
สุพรรณบุรี เกิดเมื่อวันอังคารที่ ๑๕ กรกฎาคม ปีจอ พ.ศ. ๒๔๐๕ ตุงตุงเป็นคฤหบดี
ตั้งบ้านเรือนอยู่ ณ ตำบลบ้านนาคริมแม่น้ำปากตุงนอกข้างใต้ตุงเมืองสุพรรณฯ ไม่
ห่างนัก บิดาของท่านชื่อนั้น มารดาชื่อผาง มีพี่น้องร่วมบิดามารดา ๕ คนเรียงกันเป็น
ลำดับดังนี้

๑. พี่ชายชื่อนาย ได้เป็นทหตวงเทพสุภา กรมการเมืองสุพรรณบุรีคน ๑

๒. พี่หญิงชื่อนัด เป็นภรรยาหลวงแก้วสี่ตุง (คือ ตุงตุงตุง) กรมการเมือง
สุพรรณบุรีคน ๑

๓. พี่ชายชื่อนิม ได้เป็นทพระยาตุงมบตุงภิรมย์ กรมการเมืองตุงตุงคน ๑

๔. พี่ชายชื่อนัด ได้รับเลือกเป็นผู้ใหญ่บ้านหมู่หนึ่งในตำบลนาครทตุงเคหะตุง
ของตุงตุงคน ๑

๕. พี่หญิงชื่อนิยา เป็นภรรยาหลวงจ่าเมือง (ตุงตุง พิชย์) กรมการเมือง
สุพรรณบุรีคน ๑

๖. คือเจ้าพระยามรราชเป็นตุงตุงตุง

เรื่องประวัติเจ้าพระยามรราชเมื่อยังเป็นเด็กปรากฏว่าเมื่ออายุได้ ๕ ขวบ บิดา
มารดาพาไปฝากเรียนหนังสือที่วัดประตุงศาตุงในเมืองสุพรรณฯ แคว้นน้อยอยู่ไม่ถึงปี พอมีงาน

ทำบุญในสกุลเขานมคพระไบฎกาอ้อม วัดหิงส์รัตนาราม จังหวัดธนบุรี ซึ่งเป็นทนต์
 ก้นมาแต่ก่อน ออกไปเทศน์แล้วบิดามารดาตายเจ้าพระยามรราชให้เบญจศีล พระ
 ไบฎกาอ้อมจึงพามาจากเมืองสุวรรณ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๓ เวลานั้นอายุได้ ๖ ขวบ ข้าพเจ้า
 ผู้แต่งเรื่องประวัติคนเคยได้ยินกรมการเมืองสุวรรณชนนีใหญ่ในเครือญาติ ตูเหมื่อนจะเป็น
 หลวงยกบริศรเสาคความหลังให้ฟัง (ในสมัยเมื่อเจ้าพระยามรราชยังเป็นพระยาสุมนนยวินิต)
 ว่าท่านเป็นลูกสุดท้อง เกิดเมื่อบิดามารดาตายคน จนถึงเป็นหนุ่มเป็นสาวแดงกม
 เมื่อยังเป็นเด็กมีใครมีใครเอาใจนำพานัก บิดามารดาจึงได้เกณฑ์เทศน์ถวายพระเจ้ามา
 กรุงเทพ ๆ ทอดานตามใจหารของญาติแต่คงความพิศวง ด้วยมิได้มีใครเคยทวงอาเจ้า
 พระยามรราชจะมาเป็นคนคัมภีร์เจ้าเหล้ากอลงเพียงหน แต่เมื่อคตตูกชอบกต ถ้าหาก
 เจ้าพระยามรราชเกิดเป็นลูกหีบหีบจะเป็นทนายาทของสกุล บิดามารดาคงถนอมเลี้ยงไว้
 ที่เมืองสุวรรณ จนเติบโตใหญ่ ถ้าเป็นเช่นนั้นเมื่อถึงเวลาเจ้าพระยามรราช ๆ ครอบครอง
 บ้านเรือนบางทักจะได้ออกเป็นใหญ่บ้าน เหมื่อนอย่างนายคตตูกชอบเคยเป็นมาแต่ก่อน
 ถ่าตั้งกวานนักได้เป็นกรรมการเช่นหลวงเทพสุภาพรายคนใหญ่ หรืออย่างคตตูกจะได
 เป็นพระยาสุมนนยวินิต ๆ ผู้ว่าราชการจังหวัดสุวรรณบุรี นาทจะไม่ชองได้เป็น
 เจ้าพระยามรราชคนคตตูกชอบ ขอตท่านเกิดเป็นลูกสุดท้องไม่ใครทวงแทน "ได้
 เกณฑ์เทศน์" ถวายพระเจ้ามากรุงเทพ ๆ หน คงร่นว่าบุญบันดาลให้ท่านเข้าสู้คน
 ทางที่จะดำเนินไปจนถึงได้เป็นรัฐบุรุษพิเศษคนหนึ่ง ในสมัยของท่าน

การศึกษาของเจ้าพระยามรราชเมื่อเข้ามาอยู่วัดหิงส์ ๆ ปรากฏว่าแรกมาเป็นตูก
 ศิษย์วัดอยู่ ๖ ปี ตอนนั้นเมื่อทักจะตั้งนชฐีว่าพระ ไบฎกาอ้อมเห็นจะเอาเป็นชฐีระดวง
 ดังต่อนมตูกบตูกศิษย์ดังตัวอย่างสามัญ เพราะท่านเป็นตูกคฤหบดีตามมารดาขให้เป็น
 บุตรบุญธรรม ตรงกับศัพท์เรียกว่า "ตูกศิษย์" คือเป็นตูกด้วยเบญจศีลด้วย ขตอนมเคา
 อยู่ในกรยามารยาทของท่านทข้าพเจ้าเห็นเมื่อตอนแรกรู้จักกัน ตูกสุภาพเรียบร้อยตูกบ
 ข้างบ้านนอก ต่อให้ตั้งเกิดได้ว่า ท่านได้รับคความอบรมมาแต่ครบาอาจารย์ทต ออกอย่าง
 หนึ่งคความรูภาษาไทยท่านได้เรียนแต่ทวัดหิงส์ ๆ ไม่เคยเข้าโรงเรียนอนนอกจากไปเรียน

ก.จ. นิมิตตประดิษฐานเมืองสุพรรณน้อยหนึ่งตั้งลงมาแล้ว ทหามความวิภาษภาษาไทย
เชี่ยวชาญถึงเบญจคุณอันใดเคียงหนึ่ง ก็ต้องนับว่าได้ความวิภาษภาษาไทยมาแต่สำนักพระ
ไบฎีกาอวมด้วย ถึง พ.ศ. ๒๔๓๗ อายุท่านถึง ๓๓ ปี ข้าพเจ้าฉันหนังสือว่า ญาตคงรับ
ออกไปโกนจุกที่เมืองสุพรรณแล้วตั้งกลับมาอยู่กับพระไบฎีกาอวมทอดทิ้งศาตามเดิม

ถึง พ.ศ. ๒๔๓๗ พระไบฎีกาอวมจัดการให้บุตรเป็นสามเณรเจ้าเรียนวิชาต่อมาออก
๒ พรรษา ตักขณการเจ้าเรียนของสามเณรในสมัยนั้นระเบียบแบบเกอบจะเหมือนกันหมด
ทุกวัด นอกจากเรียนแต่ขยวดรและท่องจำคำไหว้พระสวดมนต์ ให้เรียนหนังสือขอม
แต่หัดเทศน์มหาชาติสำหรับเทศน์ ไปรดญาติโยม เจ้าพระยามรราชเสยงดี อาจารย์จง
ให้หัดเทศน์กัณฑ์มหาทวี (เมื่อแรกท่านมาอยู่กับข้าพเจ้าเคยเทศน์ให้ฟังแต่ ๑ ว่าท่านองค์
พอไซเสยงกดี ขอนผู้ที่เคยฟังท่านอันถ้อยขยวมงคลเมื่อเป็นเสนาบดีแล้ว คงจะจำได้ว่า
เสยงท่านยังดเมเมอแก่ตัวแล้ว) สามเณรองค์ไหนจะบวชอยู่นานอาจารย์ยกให้เรียน
ภาษามคธ เริ่มด้วยคัมภีร์ "มุต" คือเขยยักถนภาษามคธ บวชที่พระไบฎีกาอวมจะ
สอนให้เอง หรือมณเฑาะให้เรียนกับพระอาจารย์ของก่อน ในวัดหนึ่งหรือวัดอื่นที่ใกล้
เคียงกัน เพราะอาจารย์สอนขมธมแทบทุกวัด เมื่อเรียนคัมภีร์มุตตลอดแล้ว ก็คงตน
เรียนคัมภีร์พระธรรมบท ตอนหน้าเรียกกันว่า "ขันคัมภีร์" เพราะเรียนคัมภีร์สำหรับจะ
เข้าสอบความรูเป็นเปรียญในสนามหลวง การเรียนถึงชั้นขันคัมภีร์ต้องไปเรียนในสำนัก
อาจารย์ที่เชี่ยวชาญภาษามคธ เจ้าพระยามรราชเริ่มเรียนในสำนักอาจารย์เพญ (ซึ่ง
เคยเป็นพระราชาคณะที่พระอุเซยวกรรมเจอบวช) แต่จะไปเรียนในสำนักพระยาธรรม-
ปรีชา (บุญ) และสำนักสมเด็จพระวันรัตน์ (แดง) วัดสุทัศน์ ด้วยกันมา สัมเด็จพระ
วันรัตน์ (แดง) และพระยาธรรมปรีชา (บุญ) เป็นอาจารย์ที่เลื่องลือเกียรติคุณ ศิษย์
ของท่านทั้ง ๒ นั้นได้เป็นถึงสมเด็จพระราชาคณะภิกษายองค์ จึงควรนับว่าเจ้าพระยา
ยมราชได้โอกาสเรียนพระปริยัติธรรมในสำนักตัวอย่างยังถึง ๒ แห่ง

ตักขณการที่พระภิกษุสามเณรเรียนพระปริยัติธรรมนั้น เบื้องต้นชคนอาจารย์ที่
เสยงคุณเบญจกเรียนคองพาไปฝากคองท่านผู้จะเป็นอาจารย์ คองท่านเชื่อว่าเป็นผู้ประพฤติ

ความรู้อย่างนั้นจนถึงเกิดประสงค์จะเข้าแปลหนังสือในตำนานหลวง จึงไปเรียนในสำนัก
สมเด็จพระวันรัตน์ (แดง) ด้วยท่านเป็นผู้ชอบความรู้อีกหนึ่งทีในตำนานหลวง เพื่อจะ
ให้ตระหนักใจในวิธีแปลตามนิยมของพระมหาเถรผู้ชอบความรู้ในตำนานหลวง เห็นจะ
ไปถวายตัวเป็นศิษย์สมเด็จพระวันรัตน์ (แดง) ในเวลาเมื่อก่อนอุปสมบทไม่นานนัก

ถึง พ.ศ. ๒๔๒๕ เจ้าพระยาอมรราชอายุได้ ๒๑ ปีครบอุปสมบทบวชเป็นพระภิกษุที่
วัดหงส์ฯ สมเด็จพระวันรัตน์ (แดง) เป็นพระอุปัชฌาย์ แต่เจตนาหนีตามารดาจารย์ม
ชวดค้อย หรือสันษัพไปเสียแล้วข้าพเจ้าหาทราบไม่ พอบวชเป็นพระภิกษุแล้วในปีด้ายมี
ตนเองเข้าแปลพระปริยัติธรรมในตำนานหลวง เมื่อเจ้าพระยาอมรราชเข้าแปลหนังสือ
ก็ได้รับความสรรเสริญเป็นอย่างปลาดคอรจะเอาไว้ด้วย แต่ก่อนนวมการตั้งตำนานหลวง
สอบพระปริยัติธรรมไม่กำหนดปี เมื่อใดเปรียญซึ่งดำหรับทรงเลือกคงเป็นพระราช
คณะน้อยตัวลงไปโปรดให้มาสอบพระปริยัติธรรม เพื่อหาพระภิกษุซึ่งทรงพระไตร
ปิฎกคงเป็นเปรียญดำรองไว้สำหรับเลือกคงเป็นพระราชาคณะ เป็นประเพณีเดิมมาดังนี้
ในรัชกาลที่ ๕ ได้มีการสอบพระปริยัติธรรมครั้งแรก เมื่อมีมรณะ พ.ศ. ๒๔๓๒ แต่ถึงงาน
มาถึง ๓๔ ปี พระมหาเถรพากันวิตกว่าการสอบพระปริยัติธรรมเวรวิว่างมาช้านานความรู
พระภิกษุสามเณรที่เรียนพระไตรปิฎกจะเสื่อมตง พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้า
อยู่หัวจึง โปรดฯ ให้ตั้งตำนานหลวงสอบพระปริยัติธรรม อีกครั้งหนึ่งเมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๐
คราวเจ้าพระยาอมรราชเข้าแปลนั้น ตั้งตำนานหลวง ณ พระที่นั่งสุทไธสวรรย์ พอเปิด
ตำนานก็เห็นล้มจริงดังพระมหาเถรท่านวิตก ด้วยพระภิกษุสามเณรซึ่งเข้าแปลวันละ ๕ องค์
แต่วันแรกมาแปลตกหมด ไม่มีใครได้เป็นเปรียญเลยสักองค์เดียว เป็นเช่นพินมาหลาย
วันจึงถึงกำหนดพระบรมวงศานุวงศ์ (คือเจ้าพระยาอมรราช) เข้าแปล เมื่อแปลวันแรกได้
ประโยคที่ ๓ ก็ไม่มีใครเห็นแปลผิดพลาด เพราะพระภิกษุสามเณรที่แปลตกมาก่อนแปล
ได้ประโยคที่ ๓ แล้วไปตกเมื่อแปลประโยคที่ ๒ ถม ต่อเมื่อเจ้าพระยาอมรราชแปลได้
ประโยคที่ ๒ จึงเริ่มมีเสียงกล่าวกันว่าบางที "คุณปั้น" จะได้เป็นเปรียญ ถึงวันท่านเข้า

แปลประโยคที่ ๓ อันเป็นวนคดีดินวาจะไต่เป็นเปรียญหรือไม่ จึงมีคนพากันไปฟังมาก
 ทรงพระภิกษุสามเณรทเป็นนักเรียน และคฤหัสถ์ทเอาใจได้ในการเรียนพระปริยัติธรรม
 ชาวเจ้ากโตไปฟังกับเขาด้วยในเวลานั้น พอท่านแปลได้ประโยคที่ ๓ ดังเกตุพระมหาเถร
 พากันยิ้มแย้มยินดี เพราะเพงได้เปรียญองค์แรก ในการสอบพระปริยัติธรรมครั้งนั้น
 ผู้นั้นทไปฟังนงคชยเอาใจช่วยอยู่กพากันแต่ตั้งความยินดีททวนหา แดงอนนทเรียกกทวา
 “มหาพน” ดีบมา

ตรงนงทจะเล่าเรื่องเจ้าพระยามรราชมาช้อยกับชาวเจ้าสมันนชาวเจียงไม่ไดรบ
 ภิรม แต่เป็นนายพันทราชองครักษผู้บังคับการภิรมททหาวมหาดเล็ก รับราชการประจำ
 อยู่ในพระบรมมหาราชวง อยู่ทห้องตรงมุกททยาวทางข้างฝ่ายตะวันตก ประเดพมานชยศร
 และก่าตั้งจัดตั้งโรงเรียนพระค้ำหนักัดวงกฤดาบอยู่ด้วย เวลาเช้าพอหัดททหาวแล้ว
 ชาวเจ้ากโตออกจากโรงทหาว เดินผ่านทางในวัดพระศรีรัตนค้ำดาราม ไปตรงนท โรงเรียน
 พระค้ำหนักัดวงกฤดาบทุกวัน กทในบริเวณวัดพระศรีรัตนค้ำดารามเจตณนหมัดานก
 ของหลวงคตงสำหรับัดอนพระปริยัติธรรมแก่พระภิกษุสามเณร ๔ แห่ง แห่งใหญ่กว่า
 เพอนพระยารวมปรีชา (บุญ) เป็นอาจารย์ัดอนทในพระพุทชปรางคปรางค้ำท (คือ
 ปรางค้ำทพระเทพมตรีบคน) นอกจากนนั้นลัดอนตามเก่งซงัดวางไวบนค้ำแพงข้างหน้าวัดคก
 ๓ แห่ง หน้าทอดหินนัดานกเรียนทง ๔ แห่ง เช่น จัดอาหารเลี้ยงเพตพระภิกษุสามเณร
 ทมาเรียนเป็นคคน โปรดให้ชาวเจ้าเอาเป็นธุระอดทนุน เพราะโรงค้วรของททหาวมหาดเล็ก
 อยู่ใกล้ ัดวงคตงชาวเจ้าเองเวลาเดินผ่านไปในวัดคกมกแจะพงพระภิกษุสามเณรหัดแปลพระ
 ไครบปฏิททแห่งนบบางแห่งนบบางเป็นนจ เจ้าพระยามรราชเมอชงเป็นสามเณรมาเรียนอยู่ท
 พระพุทชปรางคจึงเริ่มรู้จักนกับชาวเจ้า แต่กเพียงัดนทนาปรางคเดียวเหมือนอยางเพอนนท-
 เรียนของคคองๆ เมอทานเขาแปลพระปริยัติธรรมถึงวงแปลประโยคที่ ๓ ชาวเจ้าไปฟังได้พุด
 ปลดอบทานอย่าให้ทวาคทจน และได้แัดตั้งความยินดีคตททานเมอแปลค้ำเรจ คตงแต่
 วนนทนทได้พบบททานมากจาเดอน คคนวนนทงเวลาราว ๒๐ นาพทาทานมาหาชาวเจ้า

ที่โรงทวารมหาดเล็ก มคนไม่คิดปลุกในกระถางมาให้ด้วยคน ๑ เมื่อข้าพเจ้าถาม
 ถึงกิจธุระของท่านมา ท่านบอกว่าจะมาถ้ำลึกและเมื่อถึงแล้วจะขอถวายตัวอยู่กับข้าพเจ้า
 ด้วย ข้าพเจ้าได้ฟังก็ประหลาดใจ ถามท่านว่าเมื่อใดจะให้พากเพียรเรียนพระไตรปิฎก
 มาจนได้เป็นเปรียญมข้อเดียวแล้วเป็นไหนจะถึงเสียแควงมไฉนได้รับพระราชทานพดยศ อนึ่ง
 ดยท่านยกย่องเป็นหม่อม ถ้าเรียนพระไตรปิฎกต่อไปคงได้เป็นเปรียญประโยคสูงแล้วได้
 เป็นพระราชอาคันตุกะคงคนเป็นหลักแห่งใดก็ต่อชดชด จะมาทางทางความเจริญของตัวเอง
 เสียด้วยเหตุใด ท่านตอบว่าท่านสนใจอาลัยในการเป็นสมณะ ได้ปลงใจตั้งแต่ก่อน
 เข้าแปลพระปริยัติธรรมว่าจะถึง ก็เขาแปลนั้นด้วยประสงค์จะบำเพ็ญกุศลอยู่ที่ถ้ำเอง
 คุณท่านผู้เป็นครุมาอาจารย์มาเห็นหลัง นึกไว้ว่าพอแปลแล้วจะตกหรือได้เป็นเปรียญ
 ก็จะได้ถ้อยตนเอง เมื่อข้าพเจ้าห้ามไม่ให้แล้วก็คิดเห็นว่าถ้าตั้งใจบวชอยู่ต่อไป
 จงตอบว่าเมื่อถึงแล้วถ้าสมัครมาอยู่กับข้าพเจ้าก็รับด้วยความยินดี เหตุที่ท่านเขา
 คนไม่คิดมาให้ด้วยในฉนั้น ข้าพเจ้ามานึกได้คือภายหลังดวงคงเป็นเพราะท่านยังเป็น
 พระภิกษุ จะถวายตัวด้วยให้ดอกไม้มือเขียนเครื่องสักการแก่ข้าพเจ้าเป็นคฤหัสถ์
 ไม่ได้ จึงเปลี่ยนเป็นถวายคนไม่คิดแทน มาหิวอดราตักขณในเวลาเมื่อเขียนเรื่อง
 ประสงค์คนถูกชอบกล การที่ท่านให้คนไม่คิดแทนดอกไม้มือเขียนนั้น ราวกับเป็นนมตร
 ดั่งหรือว่าท่านถวายตัวแก่ข้าพเจ้าเพียงให้เบนนมคฤหัสถ์ทางที่ท่านจะไปได้ดี มีไซ้มา
 เป็นซากบเจ้า หรือถ้าจะอภยหนักเหมือนเจ้าพระยามราชกับข้าพเจ้าได้เคยทำบุญ
 อธิษฐานร่วมใจกันมาแต่ชาติก่อน ผลบุญจึงบันดาลให้มาเกิดรุ่นราวคราวเดียวกัน
 และได้มาช่วยกันทำราชการงานเมืองในชาติคน

เมื่อเจ้าพระยามราชจะถึงได้มีจดหมายไปถวายกตติงขบ ๑ ถิ่นบเวลามาจนบคน
 ได้ ๕๕ ปีแล้ว พวกลูกเขาค้นพบจดหมายฉบับนั้นที่เมืองสุพรรณ คิดถ้าเนาถึงมา
 ให้ข้าพเจ้าเมื่อจะเขียนเรื่องประจคน จึงให้พิมพ์ไว้ด้วยต่อไป

ลขกพระมหาบัณฑิต

ลขกพระมหาบัณฑิต

ขอคำปรึกษา

นาย
ด
นิต
หม
กต
หยา

(พี่เขย)
ได้ทราบ

ว่าฉันเห็นจะบวชไปไม่ตลอดเสียแล้ว ฉันจะลาตั้งแล้ว ฉันทูลดา (ทางกรมธรรม
การตามธรรมเนียม) แล้ว กำหนดวันตั้ง ณ วันจันทร์ เดือน ๗ ขึ้น ๑๒ ค่ำ ตั้งแล้ว
ฉันจะตามเสด็จ (พระองค์เจ้าศศิธรกุมารี) ขึ้นไปอยู่บางประโคนตั้งสามเดือน นายท่าน
จะทรงผนวช คำฉันนั้นท่านพระองค์เจ้าศศิธรกุมารีทูลทูลขอไว้ เห็นจะพอเอาควรรอด
ได้ไม่เป็นไรดอก ถ้าทำการจะพระราชทานเดือนละ ๓๐ บาท ถ้าไม่ได้ทำการจะ
พระราชทานเดือนละ ๓ คำตั้ง นันแต่ พงษ์ปวงพยายามความเสียใจเลย เป็นกรรมของ
ฉันแล้ว เสร็จหนังสือเพียงไหนก็ขอให้รักหนังสือเพียงนั้น เทอญ

ฉันเขาคงแต่รักความมากไม่ได้ประพฤติกการชวให้พ้อง มีควมร้อนใจเสียตั้งอย่าง
เดียว ก็กริ่งเห็นวาพระมความเสียใจมากฉันอยากจะให้พ้องตั้งมาตั้งน้อย ให้ถึง
บางกอก ณ วันเดือนแปด ขึ้น ๓๐ ค่ำ ขอให้มาให้ตีทเดียว พอกใน (กรุงเทพฯ)
หนักใคร ๆ ก็ตาไม่ได้เขาไม่ยอมให้ตั้ง ฉันคิดการกริ่งนกกคนเดียว ครั้นฉันจะขึ้นมา
(เมืองสุพรรณ) เขากันมาได้ การก็จนวน้อยแล้ว ขอพงษ์ปวงพยายามความเสียใจเลย
หนักเสียว่าล้มเตจเจียงต้องตั้ง ลขก มา ณ วันอาทิตย์ เดือน ๗ แรม ๔ ค่ำ บมระเม

เบญจศก (พ.ศ. ๒๔๒๖)

เจ้าพระยามรราชเกิดบเดียวกนกับข้าพเจ้า ๆ แกกว่าท่านไม่ตงเดือน โดยปกติ
ข้าพเจ้าควรจะบวชเป็นพระภิกษุในพรรษาเดียวกนกับเจ้าพระยามรราช แต่ข้าพเจ้าต้อง

รอมมาบวชเมื่ออายุ ๒๒ ปี เพราะสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงดำรัสชวนให้ไปจำวัดที่สถานวัดนิเวศ
 ธรรมประวัติซึ่งทรงสร้างขึ้นใหม่ใกล้กับพระราชวังบางปะอิน แต่ในปีที่อายุเข้าเจ้า
 ครบอุปถัมภ์พระอมรราชโกศล (อ่อน) เจ้าอาวาสวัดพระยาขังไม่ลงเขตที่จะเป็นอาจารย์
 ให้หนังสือได้จึงครองรอมมา ๓ เจ้าพระยาขังมราชตั้งแฉกมาขออาสาไปอยู่เป็นเพื่อนที่บาง-
 ปะอิน จึงได้ขึ้นไปอยู่ที่วัดนั้นด้วยกับข้าพเจ้าตลอดพรรษา ในเวลาเมื่ออยู่
 บางปะอินนั้นเจ้าพระยาขังมราชกับข้าพเจ้าได้พบปะพูดจากันทุกวัน ได้รู้ด้วยใจคอกัน
 และกันก็เริ่มรักใคร่กันแน่นมา เมื่อนานอยู่วัดนั้น ๆ ไม่ได้อยู่เปล่า ใช้โอกาส
 หมดเวลาว่างตลอดพรรษาจนช่วยเรียนความรู้ภาษาไทย ทั้งขีดเขียนหนังสือไทยจน
 ดายมืองาม นอกจากนั้นท่านคงได้ศึกษาหาความรู้ประเพณีทางฝ่ายคุณศัพท์จนสามารถ
 เข้าใจมาได้ดี ครั้นออกพรรษาศาพเจ้าตั้งกลับลงมากรุงเทพฯ ด้วยกัน

เมื่อเจ้าพระยาขังมราชบวชเป็นสามเณรอยู่วัดหนึ่ง ๆ หม่อมเจ้าหญิงเป็ลยงในกรม-
 หลวงเดินบรรพช กับหม่อมราชวงศ์หญิงเขียนหลานกรมหลวงเดินบรรพช และเป็น
 หม่อมกรมหลวงวงศาธิราชสนิทมาแต่ก่อน ตั้งบ้านเรือนอยู่ริมวัดหนึ่ง ๆ เคยไปทำบุญ
 ทวดกันเนือง ๆ เมื่อรู้จักสามเณรนั้น มีความเอ็นดูรักเป็น โยมอุปถากตลอดมาจน
 จัดการให้อุปถัมภ์ด้วย เมื่อเจ้าพระยาขังมราชแรกตั้งยังไม่มาในกรุงเทพฯ หม่อม
 เจ้าหญิงเป็ลยงกับหม่อมราชวงศ์หญิงเขียนจึงชวนให้ไปพักอยู่ที่บ้าน.

๒) ประวัติครอบครัวราชการ

ประเพณีมาแต่โบราณ ผู้ใดเคยบวชเป็นพระราชาคณะ หรือเป็นเปรียญ ถ้า
 ตีออกมาเป็นคุณที่สุด แม้ตีเมื่ออายุเป็นกต่างคนแล้ว ถ้าปรารถนาจะทำการ
 ราชการโปรดพระราชทานพระบรมราชานุญาตให้ลดอายุตัวเป็นมหาดเล็กได้ เพราะเหตุที่เป็น
 ผู้ใดเล่าเรียนมคความรู้มากมาแต่เมื่อบวช มักได้เป็นขุนนางมีตำแหน่งในกรมลูกขุน
 ณ ค้างหลวง หรือกรมอาลักษณ์และกรมราชบัณฑิตยสภาราชการทั้ง ๓ กรมทุกถา
 มาแล้วเป็นพวกเปรียญสาปต ซึ่งผู้นั้นมักเรียกกันว่า "พวกแก้วดี" หรือจา

“พอกฮาราม” ทรงนกว่าได้ เมื่อตั้งโรงเรียนหลวงในรัชกาลที่ ๕ โปรดให้เลือก
 ข้าราชการกรมอาตักษณมาเป็นครู ๆ ในโรงเรียนหลวงก็เป็นที่สำหรับพวกเปรียญ
 ลาพรตอกแห่งหนึ่ง อาศัยประเพณีตั้งกล่าวมานมอข้าพเจ้ากตบลงมารับราชการ
 ตามเดิม จึงจัดการให้นายบันเปรียญถวายคองเบนมหาดเล็ก นับเป็นกำหนดในเรื่อง
 ประวัตได้วาเจ้าพระยามรราชแรกเข้ารับราชการเมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๖ เวลานั้นอายุได้ ๒๒ ปี
 ด้วยราชการที่จะทอนในสมัยนั้นข้าพเจ้าสามารถจะหาหนาทให้ท่านได้แค่ ๒ ทาง คือ
 รับราชการในกรมทหารมหาดเล็กทาง ๑ หรือเป็นครูโรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบ
 อีกทาง ๑ ตามตัวท่าน ๆ สมควรรับราชการพลเรือน ข้าพเจ้าจึงส่งให้ไปหัดเป็นครู
 ในโรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบ ชั้นแรกได้เงินเดือนเพียงเดือนละ ๑๖ บาท แล
 จึงเลื่อนขึ้นเป็นครูผู้ช่วย

ถึง พ.ศ. ๒๔๒๗ สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงเสด็จไปพระราชทานรางวัลนักเรียนในงาน
 ประจำปีที่โรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบ แล้วเสด็จเที่ยวทอดพระเนตรในโรงเรียนทั่วไป
 พอพระราชหฤทัยในความเจริญของโรงเรียนนั้นมาก เมื่อเสด็จกลับตำบลดัดเกล้าข้าพเจ้า
 พระเจ้าลูกเธอพระองค์ชายที่พระชนษาลังขนาดเข้าโรงเรียนนี้ & พระองค์ คือ พระองค์
 เจ้ากษัตริย์วชิราวุฒ (กรมพระจันทบุรีนฤนาถ) พระองค์ ๑ พระองค์เจ้าพรหมมศักดิ์
 (กรมหลวงราชบุรีดิเรกฤทธิ์) พระองค์ ๑ พระองค์เจ้าประวิตรวิมลนิตม (กรมหลวง
 ปราจีนกตบด) พระองค์ ๑ พระองค์เจ้าจิรประวิตรเดช (กรมหลวงนครชัยศรีสุริเดช)
 พระองค์ ๑ ให้ข้าพเจ้ารับเอาไปเข้าโรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบด้วย เมื่อข้าพเจ้า
 ได้รับสั่งแล้วมาคิดถึงการที่จะฝากสอนพระเจ้าลูกเธอ & พระองค์นั้น เห็นว่าให้นักเรียน
 รวมนกนทั้ง & พระองค์จะดีกว่าให้แยกกันไปเรียนตามชนคความรู ในโรงเรียน แต่จะต้อง
 มครคน ๑ ทางหากสำหรับสอนเฉพาะเจ้านาย & พระองค์นั้น คิดหาตัวผู้ที่จะเป็นครู
 เห็นว่าหมาน (คือเจ้าพระยามรราช) จะเหมาะกว่าคนอื่น เพราะมีความรู้พอจะเป็น
 ครูได้ ทรงฮรยาศัยใจคอกเป็นคนดี ตั้งได้เห็นมาแล้วตั้งแต่ขึ้นไปอยู่บางปือนดอยกน

เมื่อข้าพเจ้าบวช ทั้งในเวลานั้นก็ยังเป็นแต่ครูผู้ช่วย ถึงถอนศอกมากไม่ลำบากแก่การ
 ในโรงเรียน ข้าพเจ้าจึงได้ออกมาหาบหมามาเป็นครูผู้สอนพระเจ้าลูกเธอทอง & พระองค์
 และเจ็ดห้องเรียนชั้นนอกแห่งหนึ่งต่างหากที่ห้องพระโรงของสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง เมื่อ
 ครึ่งเดือนเศษประทับอยู่ ณ พระตำหนักสวนกุหลาบ เจ้าพระยามหามรรคาได้เสด็จและได้
 รับเงินเดือนเพิ่มขึ้นเป็นเดือนละ ๔ บาท เดิมขอครูประจำชั้นอื่น ๆ ในโรงเรียนพระตำหนัก
 สวนกุหลาบ ทั้งแต่พระเจ้าลูกเธอเสด็จไปเข้าโรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบ เวลา
 ข้าพเจ้าไปก็แวะไปที่ห้องเรียนของพระเจ้าลูกเธอด้วยเดิมนั้น ในไม้ฉากตระหนกใจว่าคิดถก
 ทงทักดีให้พระเจ้าลูกเธอเรียนต่างหากแต่ทว่าเสด็จ มหาบหมามาเป็นครูด้วยสังเกตเห็น
 เรียนรวดเร็วเพราะเรียนด้วยกันแต่ ๔ พระองค์ ฝ่ายมหาบหมาก็ฉลาดในการสอนทั้งวาง
 ตัวคือพระเจ้าลูกเธอเหมาะคือไม่เหลาะแหละอย่างว่า "ประจบลูกศิษย์" แต่
 ไม่วางตัวข่มเกินไป พระเจ้าลูกเธอทรงเคารพยำเกรงและไปรดนมบนต้นที่ต้นนม
 หมดทุกพระองค์ ต่อมาภายหลังสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง โปรดให้พระเจ้าลูกยาเธอ
 พระองค์เจ้าอาภากรเกียรติวงศ์ (กรมหลวงชุมพรเขตอุดมศักดิ์) เสด็จไปเข้าโรงเรียน
 พระตำหนักสวนกุหลาบอีกพระองค์ ๑ ก็ได้เรียนต่อเจ้าพระยามหามรรคาเหมือนกัน
 สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงได้ทรงตั้งพระราชหฤทัยเป็นยุคมานานแล้ว ว่าบรรดา
 พระเจ้าลูกเธอพระองค์ชายเมื่อเจริญพระชันษาได้กึ่งแล้วจะโปรดฯ ให้ไปเรียนวิชา
 ความรู้ทั้งยุโรปทุกพระองค์ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๗ กรมพระจันทบุรีฯ กับกรมหลวงราชบุรีฯ
 พระชันษาถึงกำหนดได้กึ่งนี้ ทรงพระราชดำริว่ากรมหลวงปราจิณฯ กับกรมหลวง
 นครชัยศรีฯ พระชันษาอ่อนกว่าเพียงมีหนึ่งต้องบี และได้ทรงเล่าเรียนอยู่ด้วยกันแล้ว
 จึงโปรดฯ ให้ทำพระราชพิธีได้กึ่งนี้แต่ทรงผนวชเป็นสามเณรอยู่ ๑๕ วันด้วยกันทั้ง ๔
 พระองค์ แล้วโปรดฯ ให้พระยาชัยสุนทร (ม.ร.ค. เทวหนึ่ง ศรีวงศ์) เป็นผู้พาไป
 ตั้งยังกรมพระนเรศวรฤทธิ (เวลานั้นยังเป็นกรมหมื่น) ซึ่งเป็นอดีตราชทูตสยามอยู่ ณ
 กรุงลอนดอน ให้ทรงจัดการเล่าเรียนต่อไป (แต่กรมหลวงชุมพรเจ้านานพระชันษา

เพียง ๖ ขวบจึงมิได้เสด็จไปด้วย) เมื่อจะส่งพระเจ้าลูกเธอไปยุโรปครั้งนั้น สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงทรงพระราชปรารภว่าพระเจ้าลูกเธอทั้ง ๔ พระองค์ ได้ทรงศึกษาหนังสือไทยในโรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบมาเพียงปีเดียว ถ้าหนังสือไทยจะหมดเสีย จึงดำรัสตั้งข้าพเจ้าให้หาครูไปยุโรปกับพระเจ้าลูกเธอสักคน ๓ การเลือกก็ไม่พบปัญหาจะต้องหาใครอื่น เพราะมีเหมาะแต่เจ้าพระยาอมราชคนเดียวโดยได้เป็นครูและคุ้นเคยสนิทสนมกับพระเจ้าลูกเธอทั้ง ๔ พระองค์อยู่แล้ว ข้าพเจ้ากราบบังคมทูลสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงทรงพระราชดำริเห็นชอบด้วย จึงทรงพระกรุณาโปรดพระราชทานสัญญาบัตรบรรดาศักดิ์ให้ "นายบันเป็รียญ" เป็นที่ "ขุนวิจิตรวรศาสตร์" มีตำแหน่งในกรมอาลักษณ์ (แผนกครู) เจ้าพระยาอมราชจึงได้ไปยุโรป เรื่องประวัติของเจ้าพระยาอมราชตอนนั้นคัดลอกขอแปลออก ถ้าหากท่านสมัครรับราชการในกรมทหารมหาดเล็กก็ หรือเมื่อสมัครไปเป็นครูแล้วแต่สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงมิได้โปรดตั้งพระเจ้าลูกเธอไปเข้าโรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบก็ หรือที่สุดถ้ามิได้ทรงพระราชดำริจะให้สมัครหนังสือไทยไปยุโรปกับพระเจ้าลูกเธอก็ เจ้าพระยาอมราชก็คงจะมีได้มีโอกาสออกไปหาคุณวิเศษเพิ่มขึ้นที่ในยุโรป พุทธิการชวนให้เห็นว่าสมบุญส่งท่านไปยังโรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบเหมือนอย่างที่เคยส่งท่านเข้ามา จากเมืองสุพรรณอีกครั้ง ๓ นำพิศวงอยู่

ตั้งแต่เจ้าพระยาอมราชไปยุโรปอยู่ห่างกับตัวข้าพเจ้า ได้แต่มีจดหมายไปมาถึงกัน เรื่องประวัติตอนนั้นคงเขียนตามความเห็นจดหมายเหตุและได้ยินคนอื่นเล่าโดยมากเมื่อพระเจ้าลูกเธอ ๔ พระองค์เสด็จไปถึงกรุงลอนดอน กรมพระนเรศทรงหาบ้านแห่งหนึ่งให้ประทับอยู่ด้วยกัน เจ้าพระยาอมราชกับนายฉิมทหารมหาดเล็ก ซึ่งสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงโปรด ฯ ให้ข้าพเจ้าเลือกไปเป็นพ่เลี้ยงอยู่ด้วยกันที่บ้านนั้น ตั้งนการเรียนของพระเจ้าลูกเธอในกรมพระนเรศทรงหาครูฝรั่งคน ๓ มาสอนภาษาอังกฤษเป็นเวตาเต็ม

ทุกจน เจตจำนงเรียนภาษาอังกฤษ เจ้าพระยามรราชกถื่อนภาษาไทยถวาย เล่ากันว่าเจ้า
 พระยามรราชกถื่อนเงินเดือนของตนเอง ไปจ้างคร้อนภาษาอังกฤษแก่ศวงทานด้วย ชาวเจ้า
 ดังตั้งอยู่ด้วยเวลาเมื่อแรกไปยังไคเงินเดือนน้อยนัก นาจารย์เห็นค้อนเมื่อไคมาแห่ง
 ในสถานทุตรรับเงินเดือนมากชนกว่าแต่ก่อน อย่างไรก็ตาม ข้อที่เจ้าพระยามรราชเรียน
 ภาษาอังกฤษด้วยทุนของตนเองแต่พยายามเรียนจนรู้ภาษาอังกฤษ ออกภาษาหนึ่งนั้น
 เชื่อได้ว่าเปนความจริง พระเจ้าลูกเธอ & พระองค์เสด็จยถอนค้อนไคไม่ชำนาญ เห็นจะ
 ราวสักมี ๓ กรมพระนเรศก็เสด็จกลับมากองเทพ ฯ แต่จนเจ้าพระยามรราชกถื่อนเป็นทงคร
 และเป็นพระอภิบาลเจ้านายทง & พระองค์ค้อมา

ถึง พ.ศ. ๒๔๓๐ สมเด็จพระราชชนนีเสด็จจะเสด็จออกเรือจะเสด็จออกเรือ ๕๐ มีเบงงาน
 ใหญ่ เชิญเสด็จสมเด็จพระพุทธเจ้าทศวงเสด็จไปช้อยงานด้วยกันกับพระเจ้าแผ่นดิน
 ประเทศอื่น ๆ แต่ยงชตของจะเสด็จไปเองไม่ได้ จึงโปรด ฯ ให้สมเด็จกรมพระยาเทวะ
 วงศ์วรประการ (เมื่อยังเป็นกรมหมื่น แต่เป็นเสนาบดีกระทรวงการต่างประเทศแล้ว)
 เสด็จไปแทนพระองค์ ชาวเจ้าเคยไคยจนจะเป็นสมเด็จกรมพระยาเทวะวงศ์ ฯ ครดีเจ้า
 หรือใครบอกกถื่อนไปเสียดแล้ว ว่าเมื่อสมเด็จกรมพระยาเทวะวงศ์ ฯ ประทับอยู่ ณ กรุงลอน
 ค้อน ทรงทราบว่าพระเจ้าลูกเธอไม่สบายพระทฤทัยคิดถึงสมเด็จพระบรมชนกนาถ
 และพระญาติวงศ์อยากจะกลับมายเยี่ยมบ้านเมืองสักครั้ง ๑ สมเด็จกรมพระยาเทวะวงศ์ ฯ
 ดังดำริ และทรงพระดำริเห็นว่า การเสด็จเรียนของพระเจ้าลูกเธอในชนนทกยงเป็นแต่
 ให้ครไปรเวตมาสอนที่บ้าน ถึงแม่จะกลับมากองเทพ ฯ ถ้าให้ครมาค้อยจะไคเสียด
 ประโยชน์ในการเรียน จึงมีโทรเลขเข้ามากราบทูลสมเด็จพระพุทธเจ้าทศวง ก็ทรง
 พระกรุณาโปรด ฯ พระราชทานพระบรมราชานุญาตให้พระเจ้าลูกเธอทง & พระองค์
 เสด็จกลับมายังครวคตามพระประสงค์ เมื่อสมเด็จกรมพระยาเทวะวงศ์ ฯ เสด็จราชการ
 ในยุโรปแล้ว จึงพาพระเจ้าลูกเธอทง & พระองค์กลับมากองเทพ ฯ ทางทงปอเมริกา
 และประเทศญี่ปุ่น เจ้าพระยามรราชกถื่อนเสด็จกลับมายัง มาถึงกรุงเทพ ฯ
 เมื่อคณ พ.ศ. ๒๔๓๓ เจ้าพระยามรราชไคพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์ช้าง

เผือกขันท ๕ เป็นบาเห็นครั้งแรก ถึงเวदानหม่อมเจ้าหญิงเบ็ญจนังได้เคยอุปการะ
 มาแต่ก่อนเห็นจะสิ้นชีพก็ได้แลดู ยิ่งเหลือแต่หม่อมราชวงศ์หญิงเขียนย้ายไปคงบ้าน
 เรือนน้อยทศกรังบางกอกน้อย เมื่อเจ้าพระยากรมราชสมบัติมากยังมีกรมราชจันทน์ไป
 พกอยู่ที่บ้าน เจ้าพระยากรมราชได้เคยพาหม่อมราชวงศ์หญิงเขียนมาหาข้าพเจ้า เป็น
 คนตั้งอายุกว่า ๖๐ ปีแล้ว ดูเจ้าพระยากรมราชเคารพนับถืออย่างเป็นผู้ใหญ่ ต่อมา
 ภายหลังเมื่อท่านเป็นเจ้าพระยากรมราชทจจนคำบดคำตาแดง ข้าพเจ้าไปหาได้พบ
 หม่อมราชวงศ์หญิงเขียนอยู่ที่นั่น ได้ถามไต่ความว่าเมื่อหม่อมราชวงศ์หญิงเขียน
 แก่ชราตั้งอยู่ที่บ้านเต็มมีความอดคดขดสิ้น เจ้าพระยากรมราชจึงไปรับมาตั้งอยู่พัก
 ณห้องคุณใหม่มีความสุขสบายและต่อมาเมื่อถึงแก่กรรมก็ปลงศพให้ด้วย

เมื่อพระเจ้าลูกเธอ ๕ พระองค์เสด็จกลับมากองกรุงเทพ ฯ แล้วสมเด็จพระพุทธเจ้า
 หดวง โปรด ฯ ให้ไปเรียนที่โรงเรียนพระตำหนักตั้งณกุหลาบ อยู่ในความรับผิดชอบ
 ของ ข้าพเจ้า อย่างแต่ก่อน การเรียนสอน นมดกับแต่ก่อนเพียง แบ่งเวลาให้ครื่องกลุ่ช้อณ
 ครังวัน เจ้าพระยากรมราชสอนครังวัน ตั้งใจเจ้าพระยากรมราชกับข้าพเจ้าก็กตัญญู
 วิชาไปมาหาสู่กันเหมือนอย่างแต่ก่อน และยังไม่มีกำหนดว่าจะโปรดให้พระเจ้า
 ลูกเธอทั้ง ๕ พระองค์เสด็จกลับไปยังยุโรปอีกเมื่อใด การที่เจ้าพระยากรมราชได้กลับมา
 กองกรุงเทพ ฯ ครังนั้นเป็นคนแก้ตัวท่าน โดยมีได้คาดหมายอย่าง จะกล่าวแต่เฉพาะที่เป็น
 ขอคำคุณคือ เมื่อเดินทางมาด้วยกับสมเด็จพระยาเทววงศ์ ฯ ได้ทรงรู้จัก
 คุณเคยตระหนักพระฤทธิญาเป็นผมความมรและธรรษาศัยคักทรงพระเมตตากรุณา เป็น
 เหตุให้ทรงเลอหนอดังจะกล่าว ในทอนต่อไปข้างหน้า แต่ขอทเป็นคุณอย่างคำคุณอน
 หนึ่งในเรื่องประวัติของท่านน คือที่มาได้กรรยาศ เรื่องนี้ข้าพเจ้าจะเล่าได้ด้วยความรู้
 เห็นของตนเอง

เมื่อเจ้าพระยากรมราชกลับมาถึงกรุงเทพ ฯ ได้ราวถึง ๒ เดือน วันหนึ่งท่านมา
 บอกข้าพเจ้าว่าใคร่จะมกรรยาศ ให้เป็นทสภแห่ง ท่านทราบเจ้าพระยาธยชิต (นาก
 ณ บอมเพชร เวदानนังเป็นพระยาเพชร) มีลูกสาว ถ้าข้าพเจ้าไปขอให้ท่าน

บตาเห็นจะไม่ขัดเพราะเคยเมตตาภรรยานี้แต่เมื่ออยู่ตอนก่อนดองกัน (เมื่อพระยาชยวชิต
 ยังเป็นหลวงวชิรเสนาบดีตามเสด็จกรมพระนเรศไปเป็นเสนาธิการในสถานทูต) ข้าพเจ้า
 แต่งคนไปทวนถามกตเหมือนจะให้ แต่ข้าพเจ้านักลำบากใจด้วยตัวเองยังเป็นหนุ่มอายุ
 รุนราวคราใดเพียงกับเจาบาว จะวางใจเป็นเถาแก่กตกระไรอยู่ จึงนะให้ไปไหว้วาน
 มารดาของข้าพเจ้าให้เป็นเถาแก่ขอสู้ เพราะท่านกตเคยคบกับพระยาชยวชิตพอจะพูด
 กันได้ เจ้าพระยากรมราชไปบอกมารดาท่านกตรับจะไปขอให้ตามประสงค์ ด้วย
 ท่านเมตตาปราณีเจ้าพระยากรมราช มาตั้งแต่ไปอยู่วัดนเวศน์ ด้วยกันกับข้าพเจ้า ท่าน
 จึงชวนข้าพเจ้าไปขอนางสาวดลดี ธิดาคนใหญ่ของพระยาชยวชิต ให้แก่ชนวนจิตรวรสาส์น
 พระยาชยวชิตยกยัมแย้มยอมยก ให้ด้วยความยินดีว่าใครเคยคบกับ ชนวนจิตรวรสาส์นเห็นจะ
 เป็นคนดีพอจะวางใจให้ลูกสาวได้ แต่เมื่อตกลงกันจนถึงได้ส่งมอบปลุกเรือนหอ
 ในบ้านพระยาชยวชิตทางชนพรหม แลจกความลำบากเกิดชนด้วยสัมเด็จพระพุทธเจ้า
 หลวง ทรงกำหนดเวลาให้พระเจ้าลูกเธอทอง & พระองค์เสด็จกลับไปยังยุโรปใกล้ ๆ กับ
 วันฤกษ์ที่จะแต่งงาน ข้าพเจ้าทราบกตใจเกรงพระยาชยวชิตจะไม่ยอมให้แต่งงาน
 เพราะแต่งแล้วชนวนจิตรวรสาส์นจะคงทงลูกสาวของท่านไปเสีย จึงรีบไปปรึกษา
 พระยาชยวชิตว่าจะทำอย่างไรดี แต่พระยาชยวชิตไม่ตกใจกลับยิ้มแย้มตอบว่า "ถ้า
 เช่นนั้นให้เขาไป ฮั่นหม่น (คือประเพณีฝรั่งพากันไปเที่ยวเมื่อแรกแต่งงาน) ก็แล้ว
 กัน" จึงคงได้แต่งงานตามฤกษ์ที่กำหนดไว้

เมื่อเจ้าพระยากรมราชแต่งประเวศถานผู้หญิงดลดีพร้อมนางการพชิตทำเมือแต่ง
 งานพลัดตาร ว่าเริ่มดองพชิตซึ่งดลดีมนต์ และฉันทเรือนหอ (จะเพิ่มอธิบายสักหน่อย
 ว่าดลดีมนต์เดียงพระนพเป็นพรดีสำหรับชนน้อยเรือนใหม่ค่างหาก ส่วนการแต่งงานสมรส
 นั้นพระดงซึ่งหาเกี่ยวข้องกับ) ส่วนการพชิตทางฝ่ายคฤหัสถ์นั้น ท่านเจ้าจวงได้เชิญ
 พระยาเจริญราชไมตรี (ขึ้น ศรีเพ็ญ) กับคุณหญิงจันทเจริญราชไมตรีเป็นอุปถน
 ข้าพเจ้าจะกตางดงพชิตนอนนำดลดีแล้วตรงดงตรงนลลกันน้อย เพราะเกี่ยวดองเรื่อง
 ประเวศของเจ้าพระยากรมราชและท่านผู้หญิงดลดีเมื่อภายหลัง

๗ ๘ ๙ ๑๐ ๑๑ ๑๒ ๑๓ ๑๔ ๑๕ ๑๖ ๑๗ ๑๘ ๑๙ ๒๐ ๒๑ ๒๒ ๒๓ ๒๔ ๒๕ ๒๖ ๒๗ ๒๘ ๒๙ ๓๐ ๓๑ ๓๒ ๓๓ ๓๔ ๓๕ ๓๖ ๓๗ ๓๘ ๓๙ ๔๐ ๔๑ ๔๒ ๔๓ ๔๔ ๔๕ ๔๖ ๔๗ ๔๘ ๔๙ ๕๐ ๕๑ ๕๒ ๕๓ ๕๔ ๕๕ ๕๖ ๕๗ ๕๘ ๕๙ ๖๐ ๖๑ ๖๒ ๖๓ ๖๔ ๖๕ ๖๖ ๖๗ ๖๘ ๖๙ ๗๐ ๗๑ ๗๒ ๗๓ ๗๔ ๗๕ ๗๖ ๗๗ ๗๘ ๗๙ ๘๐ ๘๑ ๘๒ ๘๓ ๘๔ ๘๕ ๘๖ ๘๗ ๘๘ ๘๙ ๙๐ ๙๑ ๙๒ ๙๓ ๙๔ ๙๕ ๙๖ ๙๗ ๙๘ ๙๙ ๑๐๐

๑ คนคู่ผเมียซึ่งสมควรจะเป็นผู้ปกครองให้บาดสาวนั้น ต้องทรงคุณสมบัติ
 ประกอบกันหลายอย่าง เป็นคน แต่ต้องได้อยู่ด้วยกันอย่างเป็นคนผเมียมาเคียงเป็น
 ห่มผ้า ๑ คนแก่ด้วยกนอย่าง ๑ อยู่เป็นคู่จ้ด้าราวญรวมใจกันมาไ้คราวฉานอย่าง ๑
 ดำรงคงคงได้เป็นหลักฐานและมีบุตรธิดาจะสืบตั้งวงศ์อย่าง ๑ และเป็นผู้อยู่ในศีล
 ขรรณด้วยอย่าง ๑ ถ้าว่าโดยยอคือผู้ซึ่งทรงคุณสมควรจะเป็นเยงอย่างแก่บาดสาวเมื่อ
 ยู่ด้วยกันค่อไป ผู้ปกครองทั้ง ๒ ฝ่ายจึงปรึกษาหาคนผเมียซึ่งทรงคุณเช่นฉามาเป็น
 ผู้ปกครอง และประสิทธิ์พรให้คนสมบัติของคนแก่บาดสาว ก็แต่คนผเมียซึ่งสมควร
 คุณสมบัติเช่นนหายาก บางคุณคนอย่างอนบรรณ แต่ผวกตัวเมียเกินขนาด
 ผู้ปกครองฝ่ายเจ้าบ่าวกมกรังเกย ถ้าผวมเมียหอยผู้ปกครองฝ่ายเจ้าสาวกมกรังเกย
 เมื่อเลือกจึงต้องปรึกษาหารือให้พร้อมใจกันว่าจะเชิญคู่ไหน ส่วนผู้ได้รับเชิญ
 ก็ยอมรับทำให้ด้วยความยินดี เพราะเหมือนกับได้รับ ความยกย่องของมหาชนว่าเป็น
 ผู้ทรงความดีอันควรเป็นทนต์ถือ แต่ถ่มเพียงกยอยู่บางแมผเมียคนนไปเกิดแตกว่าว
 กนชั้นเมื่อภายหลังหากไม่เชิญออกค่อไป คด้ายกับถถอด หรือคู่ใดถึงความคาย
 ไปคนหนึ่ง คนที่ยังอยู่ในไ้ได้รับเชิญก็ เปรียบเหมือนตกปลตขาดจากหน้าท ด้วยเหตุ
 เหล่านี้คนผเมียซึ่งคนชอบเชิญผู้ทนต์อนบาดสาว ไ้สมัยหนึ่งจึง ไม่น่ากน
 อนึ่งการผู้ทนต์อนบาดสาวนมีแบบพชมาแต่โบราณ ผู้จะผู้ทนต์อนบาดสาวต้อง
 เรียนให้ร้ด้าวดวย เมื่อแต่งงานเจ้าพระยายมราชกับท่านผู้หญิงคตบ ข้าพเจ้าไม่
 ไ้เห็นพชผู้ทนต์ เพราะไปรคณาเมื่อค่อนบ้าย พชผู้ทนต์เขาทำคยเงดาค้าราว
 ๒๓ นาทภา มาไ้เห็นพชนเป็นกรังเมื่อแต่งงานหม่อมเจ้าสุตดิศสุกชายใหญ่ของ
 ข้าพเจ้ากับนางสาวแหม เปาโรหิต (น้องเจ้าพระยามุขมนตรี ออด) ทั้ง ๒ ฝ่ายพร้อม
 ไ้กันเชิญพระยาพฤฒารบค (ปลอด) กับคุณหญิงหนูพฤฒารบค อายุกว่า ๒๐ ปีแล้ว
 ทั้ง ๒ คนเป็นผู้ปกครองบาดสาว เมื่อถึงเวลาจะทำพช ข้าพเจ้ากับพชญาติเขาไปนั่ง

คอยอยู่ในห้องนอนหลายคน นั่งอยู่กับพนักด้วยก้นหงอน พอดังเงาเริ่มการพิธี
พระยาพฤตมาถูกขณนรองถามข้อความต่าง ๆ และมีทนายคอยคอย จะเรียงคำตาม
ทงจ่าไดคอง

พระยาพฤตมา “ถึงฤกษ์ดีหรือยัง”
ทนาย “ถึงแล้วขอรับ”
พระยาพฤตมา “นายบุญมีมาแล้วหรือยัง”
ทนาย “มาแล้วขอรับ”
พระยาพฤตมา “ภานายบุญคงเจ้า มาแล้วหรือยัง”
ทนาย “มาแล้วขอรับ”

แล้วถามถึงคนทขอเป็นสัตว์ตั้งมคงคดอย่างอื่นต่อไปอีกสักสามสี่คน ทนายกริบว่า
มาแล้วทุกครั้ง เมื่อถามเสร็จแล้วพระยาพฤตมาส่งนงหินหนาไปพูดกับคุณหญิงทง ว่า
“ถึงฤกษ์ดีแล้วผู้จะมาช่วยอำนวยความสะดวกมาพร้อมกันแล้ว เรามาช่วยกันปู้ทนอน ให้เกิด
แม่หิน” ว่าแล้วก็ช่วยกันปู้ทนอนจนเรียบร้อย แล้วพระยาพฤตมากับคุณหญิงทง
ก็ขึ้นไปนั่งเคียงกันบนทนอนหันหน้าไปทางข้างหัวนอน ไหว้พระสัตว์ตมณคด้วยก้นตั้ง
ครึงหนึ่ง พอจบแล้วก็ตั้งนอนเคียงกันบนทนอน ให้พระบ่าวตัวเป็นคำต้นทนางันและ
กันเป็นทนางองคอง

พระยาพฤตมา ทนอนน่านอน ใครนอนเห็นจะอยู่เย็นเป็นสุขสบาย
อายุนนระแม่หิน
คุณหญิงทง ดับายนักคะ ถ้าใครนอนทนอนคงจะเกิดทรพยต้น
มานมถพนเขา มีลูกเต่านารักนารม

ให้พร โดยกระบวรสนทนางาเซนนอกหลายอย่างจนจบบท ให้พรแล้ว นอนหลับตา
นงเหมือนกับหุดบอยตั้งครึงหนึ่งก็ลุกตงจากเตียงเป็นเจ้าการพิธี
คือมาออกให้ตายบ เมื่อเจ้าพระยายมราชเป็นเส่นาบตแล้ว ข้าพเจ้าจะแต่งงาน
หม่อมเจ้าทรงภูมิภาพบุศวีข้าพเจ้ากับหม่อมราชวงศ์หญิงดอง สันทวงศ์ ในพระองค์

เจ้าพร้อมวงศ์อิราช ข้าพเจ้าได้ยินว่าในสมัยนั้นสมเด็จพระนเรศวรมหาราชกับท่านผู้หญิง
 คตบุปผานอนบ่าวสาวอยู่ข้างแถว เคียงเขยื้อนกัน ๆ ภิรมย์ ครั้นถึงวันแต่งงานเวลาครุ
 ทนอม ข้าพเจ้าอยากคิดการพหุเหมือนเมื่อครั้งชายใหญ่แต่งงาน ก็เข้าไปนั่งคอยด
 อยู่ด้วยกับพวกญาติ ที่ในห้องนอน เจ้าพระยาบวรราชนายกเข้าไปตรวจตราเครื่อง ทนอมด้วย
 กันกับท่านผู้หญิงคตบุปผา มาพูดแก่ข้าพเจ้าจากกรททพหุทนอมบ่าวสาวท่านอยาก
 ทำให้เป็นศรีมงคลด้วยนาใจบริสุทธ ถ้ามีคนคอยดูทำให้ใจคอพังชานไม่มั่งคั่ง เห็น
 ว่าคล้ายกับเงินตะกอนหาเป็นมงคลจริง ๆ ไม่ ข้าพเจ้าเกรงใจท่านก็ชวนกันออกมาเสีย
 จากห้อง พอคนออกหมดแล้วท่านก็ปิดประตูลงถนอน เฝ้าอยู่ในห้องแต่ตัวท่าน
 กับท่านผู้หญิงคตบุ ๒ คนเท่านั้น จนถ้าเรือการพหุจริงเปิดประตูออกมาข้างนอก การ
 ทำพหุทนอมบ่าวสาว ในชั้นหลังมาได้ยินว่า ผู้ทนอมไม่ยอมให้ใครดูเหมือนอย่างครั้งน
 จะได้แบบของเจ้าพระยาบวรราชนายกไป หรือท่านจะได้แบบมาจากใคร ข้าพเจ้าหาทราบ
 ไม่ แต่เจ้าพระยาบวรราชนายกกับท่านผู้หญิงคตบุได้มีเกียรติในการรับเขยื้อนบ่าวสาว
 มั่งคั่งมาช้านาน

พระเจ้าลูกเธอ & พระองค์เจ้าตจกตั้งมาอยู่ในกรุงเทพฯ ได้ ๓๐ เดือน ถึงปลาย
 พ.ศ. ๒๔๓๓ ประจวบกับเวลาสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงโปรดฯ ให้พระองค์เจ้าสาย
 สนิทวงศ์ซึ่งในเวลานั้นเป็นตำแหน่ง ผู้ช่วยบัญชาการทหารเรือเสด็จตรวจการ ในยุโรปจึง
 โปรดให้พระองค์เจ้าสายสนิทวงศ์พาพระเจ้าลูกเธอกลับไปส่งยังประเทศอังกฤษ ด้วย
 เสด็จไปครั้งนั้นเดินทางตามระยะที่พระองค์เจ้าสายฯ ได้กะไว้สำหรับพระองค์ท่านเอง
 ไปทางเมืองพม่าและอินเดียก่อนแล้วจึงไปลงเรือเมตทเมืองบอมเบไปยุโรป เป็น
 ประโยชน์แก่พระเจ้าลูกเธอได้ทอดพระเนตรเห็นบ้านเมืองของชนต่าง ๆ หลายเมือง
 กระบวนส่วนพระองค์พระเจ้าลูกเธอเสด็จไปครั้งนั้นไม่มพเสงไปเหมือนครั้งก่อน มีแต่
 เจ้าพระยาบวรราชนายกกับท่านผู้หญิงคตบุเท่านั้น แต่เจ้าพระยาบวรราชได้รับพระกรุณาของ
 สมเด็จพระนเรศวรมหาราช ทรงอุดหนุนด้วย กราบบังคมทูลขอ ให้เจ้า พระยาบวรราช เป็น

ตำแหน่งผู้ช่วยเสนาบดี ในตำแหน่งที่ทรงดือนก่อนได้เงินเดือนมากจน เมื่อไปถึง
 ตอนตอนจึงดำริว่าหาบ้านที่อยู่ต่างหาก เพราะมีภรรยาไปด้วยจะอยู่บ้านเดียวกับ
 พระเจ้าลูกเธออย่างแต่ก่อนไม่สมควร ถึงสมัยพระเจ้าพระยายมราชอาจทำราชการได้
 ทรงตั้งตำแหน่งและที่พระเจ้าลูกเธอ ๔ พระองค์ เพราะทรงชำนาญวิชาภาษาไทยมาก
 แล้ว เป็นแต่ต้องแนะนำให้ทรงหนังสือเรื่องต่าง ๆ แต่เมื่อเจ้านายไม่พอเพียงไทยอยู่
 ด้วยคง แต่ก่อนเจ้าพระยายมราชก็ ต้องเอาเป็น ธุระใน การสั่งสอน พระองค์มาก จน แม่เจด
 พระองค์ได้ประสูติไปอยู่แต่รักษาพยาบาลจนกว่าจะหาย ฝ่ายท่านผู้หญิงคิดก็ไป
 ด้วยช่วยทำการต่าง ๆ ถวายพระเจ้าลูกเธอ เช่น ทำเครื่องอย่างไทยให้เสวยเป็นต้น
 ความรักใคร่ในระหว่างพระเจ้าลูกเธอกับเจ้าพระยายมราช จึงสนิทสนมอยู่ตามเคย
 มิได้เปลี่ยนแปลงอย่างใด เจ้าพระยายมราชเป็นตำแหน่งผู้ช่วยเสนาบดี ในตำแหน่ง
 อยู่ไม่ช้านักก็เลื่อนขึ้นเป็นเสนาบดีชั้นที่ ๒ เฒ่าตำแหน่ง

ถึง พ.ศ. ๒๔๓๔ สมเด็จพระพุทธเจ้าหัวดวงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ข้าพเจ้า
 ผู้แต่งเรื่องประวัติคนเป็นผู้แทนพระองค์ไปเยี่ยมคอบแกรนด์ยูนิเวอร์ซิตี รัชทายาทประเทศ
 รัสเซีย (ซึ่งต่อมาได้เสวยราชย์ทรงพระนามว่าพระเจ้าซาร์ โคลดที่ ๒) ที่ได้เสด็จมา
 กรุงเพทฯ เมื่อปีก่อน และโปรดให้ข้าพเจ้าไปยังราชสำนักประเทศอื่น ๆ เพื่อถวายเครื่อง
 ราชอิสริยาภรณ์บ้าง เพื่อกิจการอย่างอื่นบ้างออกหลายอย่าง เมื่อไปครั้งนั้นโปรดฯ ให้
 ข้าพเจ้าเชิญสัญญาบัตรเลื่อนบรรดาศักดิ์ขุนจตุรวรรดาด้าน (คือเจ้าพระยายมราช) ขึ้น
 เป็นหลวงจตุรวรรดาด้านไปพระราชทานด้วย นอกจากนั้นยังมีภักทเกี่ยวกับพระเจ้าลูกเธอ
 ๒ พระองค์ คือ กรมหลวงราชบุรีดิบตุมารุทจะเข้ามหาวิทยาลัยได้แล้ว โปรดให้
 ข้าพเจ้าพาไปส่งยังวิทยาลัยโคลด์สตีเชช ในมหาวิทยาลัยออกัสฟอดส์ด้วย ส่วนกรมหลวงนคร
 ราชสีมา มีพระราชประสงค์จะให้ไปเรียนวิชาทหารบกในประเทศเดนมาร์ก ด้วยสมเด็จพระ
 พระเจ้าลูกเธอชั้นที่ ๘ (พระอัยกาของพระเจ้าแผ่นดินในปัจจุบัน) ครั้นรับว่าจะทรง
 อุปการะให้ไปเรียนดังพระราชประสงค์ จึงโปรดให้ข้าพเจ้าพากรมหลวงนครราชสีมาไป

ถวายพระเจ้าแผ่นดินเดนมาร์กด้วย เมื่อข้าพเจ้าไปลงลอนดอน ยินดีอย่างยิ่งด้วยไปได้
 พบกับพระเจ้าลูกเธอและเจ้าพระยายมราชกับท่านผู้หญิงตลับ เวลานั้นท่านผู้หญิงตลับ
 มดลูกแล้ว ๒ คน บุตรคนหัวบิซ้อ สว่างท (คือพระยาสุพรรณนยจนคเดยจน) คน ๓ ธิดาชื่อ
 ไล้ว (แต่เมื่อกลับมากรุงเทพฯ มาถึงแก่กรรมเสียแต่ยังเด็ก) คน ๓ ข้าพเจ้าพักอยู่ที่
 สถานทูต พระเจ้าลูกเธอเสด็จมาหาและพาไปเที่ยวเมือง ๆ ทั้งเจ้าพระยายมราชกับ
 ท่านผู้หญิงตลับก็หมั้นไปมาหาสู่ ข้าพเจ้าไปทูลทูลหาหน้พระเจ้าลูกเธอและทูลหา
 เจ้าพระยายมราชเมือง ๆ เป็นเริ่มแรกทูลหาข้าพเจ้าจะได้พบกับท่านผู้หญิงตลับมาแต่ครั้งนั้น
 เมื่อข้าพเจ้าได้เฝ้าสมเด็จพระราชิน้องคอกอเรีย และได้ตั้งกรมหลวงราชบุรีเจ้า
 มหาวิทาลัยแล้ว ก็พากรมหลวงนครชัยศรีออกจากประเทศอังกฤษ และให้เจ้าพระยา
 ยมราชไปในตำแหน่งเป็นเลขาธิการของข้าพเจ้า เพื่อจะได้เป็นเพื่อนกรมหลวงนครชัยศรี
 ด้วยไปพักอยู่ที่เมืองฝรั่งเศสหนึ่งแห่งแล้วชวนพระยาสุรียานุวัติ (เกิด บุญนาค) เวลา
 นั้นยังมียศเป็นพระและเป็นอุปทูตอยู่ประเทศฝรั่งเศสคน ๓ กับมีสเตอร์ไวท ที่ปรึกษาใน
 สถานทูตที่ปารีสอีกคน ๑ ไปด้วย ไปยังกรุงโคเปนเฮเกนประเทศเดนมาร์กก่อน เวลานั้น
 สมเด็จพระเจ้าคริสเตียนเสด็จไม่อยู่เจ้าราชทนาย (คือสมเด็จพระเจ้าเฟรเดอริก พระราช
 บิดาของพระเจ้าแผ่นดินในปัจจุบัน) เป็นผู้สำเร็จราชการต่างพระองค์ทรงรับรองเสด็จ
 ครีดีแก่ข้าพเจ้าว่า เมื่อสมเด็จพระราชบิดาจะเสด็จไปประเทศรัสเซียได้ครีดีสั่งไว้ให้บอก
 ข้าพเจ้า ว่าข้าพเจ้าจะไปสู่ราชสำนักในรัสเซียจะได้พบพระองค์ ณ ที่นั้น ถ้าพา
 กรมหลวงนครชัยศรีไปถวายทูลทูลหาจะทรงยินดี เพราะฉะนั้นกรมหลวงนครชัยศรีกับ
 เจ้าพระยายมราชจึงได้ไปยังประเทศต่าง ๆ ในยุโรปด้วยกันกับข้าพเจ้าอีกหลายประเทศ
 ออกจากกรุงโคเปนเฮเกนไปยังกรุงเบอร์ลิน แต่ที่กรุงเบอร์ลินกรมหลวงนครชัยศรีเสด็จ
 ไปเป็นอย่างไรโปรด ข้าพเจ้าถวายเครื่องราชอิสริยาภรณ์แก่สมเด็จพระเจ้าโกเซอวิตเซม
 ที่ ๒ แล้วชวนรถไฟออกจากกรุงเบอร์ลินไปยังประเทศรัสเซีย ตั้งจากรถไฟที่เมืองไฮเตส
 ชาริมทะเลดำแล้วลงเรือกำปั่นไฟของหลวงไปยังพระราชวังตวาเดยอนเป็นที่ประทับในฤดู

รัตน์ โปรดให้ไปอยู่ในพระราชวังด้วยกันทั้งหมด เวลานั้นเจ้านายไปประชุมกันอยู่
 ทรงฉวดยาเคยมาก ในพระราชวังศรีดีเยี่ยมสมเด็จพระเจ้าชาอเล็กซานเดอท ๒ กับสมเด็จพระ
 พระราชชนมมารเป็นประมุข ลูกก็เสด็จอยู่ที่นั่นทุกพระองค์ คือ ชาเววิช แครนตยูกยอช
 แครนคิชเซตส์เซเนียแครนตยูกไมเคิลแครนคิชเซตส์ออดคา และแครนตยูกอเล็กซาเดอซงจระ
 เป็นราชบุตรเขยเจ้านายในวงศ์เดนมาร์กคือ สมเด็จพระเจ้าคฤศเตียนและสมเด็จพระราชิน
 หลุยส์ เจ้านายราชวงศ์อังกฤชคือ สมเด็จพระราชินีอเล็กซานดรา (เวลานั้นยังเป็น
 ปรีนเซสส์ออฟเวดส์) เจ้าหญิงวิกตอเรีย เจ้าหญิงหมอล (ซึ่งภายหลังเป็นสมเด็จพระ
 พระราชินีประเทศสวีเดน) เวลาเดียวกันกลางวันด้วยด้วยกันแต่เจ้านาย วันหนึ่งพอเวลาด้วย
 แล้วสมเด็จพระเจ้าชาร์ดาร์สให้แครนตยูกไมเคิลราชโอรสพระองค์น้อย ซึ่งยังเป็นเด็ก
 รุนราวคราวเดียวกับกรมหลวงนครชัยศรีรังทรงเครื่องงาด้อย ให้พากกรมหลวงนคร
 ชัยศรีรังไปเล่นด้วยกันในสวน พอถึงไปถึงแครนตยูกไมเคิลก็กรากเข้าเดินไปตาม
 ประตูเด็ก กรมหลวงนครชัยศรีของเรากแหวดใจหาย แทนที่จะกระดากกระเดื่อง เขา
 ปลุกปลอกกับเขาบ้าง เล่นกันสนุกสนานอยู่ที่นั่น สมเด็จพระชนกชนนยন্ত্রงพระสร้อย
 ทอดพระเนตรอยู่ที่ ๒ พระองค์ เวลาด้วยพร้อมกันทั้งเจ้านาย และข้าราชการทั่วไป
 ตามเสด็จ รวมเบ็ดเตล็ดทั้งหมด ๕๐ คน เมื่อกลับจากฉวดยาเคย สมเด็จพระเจ้าชาร์ โปรด
 ให้เรือไฟพระที่นั่งลำใหญ่รับขบวนเสด็จมาส่งที่กรุงคอนสแตนติโนเปิล (เดี๋ยวนี้เรียกว่า
 เมืองอิสตันบูล) ราชธานีของประเทศเตอร์กิช ร้อยสมเด็จพระเจ้าอับดุลฮามิดเสด็จตาม
 เคอร์กัจะได้ทรงทราบถึงการรับรองพวกเราในประเทศศรีดีเยี่ยม จึงโปรดให้รับเข้าไปอยู่ใน
 พระราชวังยัตซิด์ อันเป็นที่เสด็จประทับด้วยกันทั้งนั้น และทรงแต่งตั้งพระเมตตาปราณี
 มาก เมื่อจะมาจากเตอร์กัก็ทรงห้ามมิให้มาเรือเมดัล โปรดให้เรือกำปั่นไฟหลวงมาส่ง
 จนถึงกรุงแอเซนราชธานีประเทศกรีซ สมเด็จพระเจ้ายอชท ๑ (องค์พระอัยกาของ
 สมเด็จพระเจ้ายอชท ๒ ซึ่งเสด็จราชขอยุบคน) ก็โปรดรับให้อยู่ในพระราชวังด้วยกัน
 ทั้งหมด เห็นจะเป็นด้วยมพระราชาประสงค์จะตอบแทนพระคุณสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงที่

ทรงรับเจ้ายอชราชโอรสซึ่งเข้ามากรุงเทพฯ ด้วยกนกกับแควนดยุกษาเร็วช้อออกจากประเทศ
 ครชมายังกรุงโรม ในประเทศอิตาลี ตอนนกรมหลวงนครชัยศรีเสด็จเป็นอย่างไรโปรด
 เหมือนอย่างไรกรุงเบอร์ลิน เมื่อข้าพเจ้าเฝ้าสมเด็จพระเจ้าอัมเบ็ค และไปเที่ยวชมเมือง
 ฟลอเรนซ์ก็กลับมาถึงเมืองเพเปอติ เป็นอันเสร็จราชการที่ข้าพเจ้าไปยุโรปแล้วก็ต้อง
 แยกกัน กรมหลวงนครชัยศรีกับเจ้าพระยาযমราชก็กลับไปกรุงลอนดอน พระยาสุริยานุวั
 ด์กับมิสเตอร์ โจ๊ก กลับไปกรุงปารีส ฝ่ายข้าพเจ้าก็ต้องกลับมาจากยุโรป มาแวะดู
 ประเทศอียิปต์และอินเดียราว ๒ เดือนตามได้รับพระราชทานพระบรมราชานุญาตแล้วกลับมา
 มาถึงกรุงเทพฯ เมื่อปลายเดือนมีนาคม พ.ศ. ๒๔๓๕

การที่เจ้าพระยาযมราชได้ไปประเทศต่างๆ ในยุโรปด้วยกนกกับข้าพเจ้าครั้งนี้
 ประโยชน์แก่ตัวท่านมาก นอกจากได้เฝ้าพระเจ้าแผ่นดินและได้รับพระราชทานเครื่อง
 ราชอิสริยาภรณ์ในประเทศที่ไป ท่านได้ความคุ้นเคยเข้าสมาคมชั้นสูง ในยุโรปทั้งได้เห็น
 ขนบธรรมเนียมในราชสำนักต่าง ๆ ได้ประโยชน์เหล่านี้เหมาะแก่กับเวลา พอท่านกลับไป
 ถึงกรุงลอนดอนไม่ช้า สิ้นเด็กรวมพระยาเทวะวงศ์กกราบบังคมทูลขอให้เลื่อนยศขึ้นเป็น
 เสด็จานุการชั้นที่ ๓ ในสถานทูต ต่อมาได้พระราชทานสัญญาบัตรเลื่อนบรรดาศักดิ์ขึ้นเป็น
 ที่พระวิจิตรวรศาสตร์ และได้รับพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์มงกุฎสยามชั้นที่
 ๔ ด้วย ถึงตอนนั้นทรงตั้งท่านและท่านผู้หญิงคดับได้เฝ้าสมเด็จพระราชินีนวกคออเรียและ
 ได้รับเชิญเข้ากับหมู่ทูตต่างประเทศเวลาในงานต่าง ๆ เองนี้

ถึง พ.ศ. ๒๔๓๖ สิ้นเด็กรวมพระพุทธเจ้าหลวงทรงพระกรุณาโปรดฯ ให้สมเด็จพระเจ้า
 ดูกเธอ เจ้าฟ้ามหาวชิราวุธ (คือพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว) เสด็จออก
 ไปทรงศึกษาในประเทศอังกฤษ เจ้าพระยาযมราชก็ได้เป็นพระครูสอนหนังสือไทยถวาย
 เมื่อตอนแรกเสด็จออกไปถึง จนเจ้าพระยาพระเสด็จ (ม.ร.ว. เบี้ย มาลากุล) แต่ยังมี
 เป็นที่พระยาศรีสุทธีศรีสุริยศักดิ์ออกไปเปลี่ยน

ถึง พ.ศ. ๒๔๓๗ เป็นต้นเขตศกทเจ้าพระยายมราชเป็นคร แต่เป็นพระอภิปาด
 พระเจ้าลูกเธอ & พระองค์ ด้วยทรงพระเจริญวัยเสด็จแยกย้ายกันไปเรียนวิชาเฉพาะ
 อย่างตามต่างประเทศมิได้อยู่รวมกันเหมือนแต่ก่อน กรมพระจันทบุรีได้จัดการเสด็จเรียน
 จะเสด็จกลับกรุงเทพฯ ก่อนพระองค์อื่น จึงโปรดให้เจ้าพระยายมราช เมื่อยังเป็นท
 พระอัครวรดำรงนกดบมาพร้อมกันกับกรมพระจันทบุรี ท่านผู้หญิงศดับกับบุตรธิดา ๒ คน
 กัดกลับมาด้วย มาอยู่ที่เรือนหอในบ้านพระยาชยวิชิต ณ ตำบลบางขุนพรหม ต่อมาเมื่อ
 พระยาชยวิชิตถึงอนิจกรรมท่านผู้หญิงศดับได้รับมรดกบ้านนั้น ก็อยู่ด้วยกันเป็นหลัง
 แหลังต่อมาจนถึงคอนปลายรัชกาลที่ ๕ จึงย้ายมาอยู่ที่บ้านคำตาแดงด้วยเหตุดังจะกล่าว
 ในตอนต่อไปข้างหน้า

เจ้าพระยายมราชได้เป็นครพระเจ้าลูกเธอ & พระองค์อยู่ในกรุงเทพฯ ๓ ปี อยู่ใน
 ยุโรป ๘ ปี รวมเป็น ๑๑ ปี ทั้ง ๒ ฝ่ายมีความรักใคร่กันสนิทสนมยิ่งขึ้นโดยลำดับมา แม้
 เมื่อพระเจ้าลูกเธอทง & พระองค์เสด็จกลับเข้ามารับราชการ ได้เป็นตางกรมถึงชนกรมพระ
 และกรมหลวงและเจ้าพระยายมราชก็ได้เป็นเสนาบดีแถวเวตเจ้านายทง & พระยงศศิริดี
 กับท่านยังเรียกว่า "ครู" ศิตพระโษษฐุอยู่อย่างเดิมหาเปลี่ยนเรียกว่า "เจ้าคุณ" ไม่
 ผู้ที่เคยเคยเห็นจะยังมีอยู่มาก ฝ่ายข้างเจ้าพระยายมราชก็รักใคร่อยู่อย่างเดิมไม่
 เดือนมกราคม เมื่อท่านเขียนคำไว้อาลัยพิมพ์ในงานศพท่านผู้หญิงศดับในรัชกาลที่ ๘ เมื่อ
 พ.ศ. ๒๔๗๔ ยังทวนพิไรำพณถึงพระเจ้าลูกเธอทง & พระองค์ แล้วว่าพันต่อไปถึง
 พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว อานจับใจน่าสงสาร จึงคัดคอบทกถาถน
 มาพิมพ์ด้วย

คำวิพากษ์ของเจ้าพระยาอมราช

ข้าพเจ้าเคยถวายพระอักษรพระเจ้าพญาเชอ กรมพระจันทบุรีนฤนาถ กรมหลวง
ราชบุรีดิเรกฤทธิ์ กรมหลวงปราจิณกตบดินทร์ และกรมหลวงนครชัยศรีสุริยเดช แต่ครั้ง
ยังทรงพระเยาว์ที่พระตำหนักเดิมสวนกุหลาบ เมื่อเสด็จไปทรงศึกษาวิชา ณ ประเทศยุโรป
พระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าทรงโปรดเกล้าฯ ให้ข้าพเจ้าตามเสด็จไปอยู่
ด้วยถึง ๘ ปี แม้นกลับไปทูลทูลอยู่ ๒ ปี ท่านทูล ๔ พระองค์ทรงพระเมตตาตั้งญานกับข้าพเจ้า
ไว้ว่า ถ้าข้าพเจ้าตายท่านจะช่วยกันทรงเผาผี จะมีให้บุตรภรรยาต้องอุ่นใจ ข้าพเจ้ารัก
ดีใจมาก และห้วงเค็มท้ออาอย่างใด ๆ ก็คงไม่พลาด เพราะถึง ๔ พระองค์ด้วยกัน และ
บางพระองค์ก็ทักท้วงว่าใดทรงเริ่มคนบางแดง คือเวลาข้าพเจ้าป่วยทรงพระอุดาหะเสด็จ
มาพยาบาล แต่อนิจจายังไม่ทันไรท่านมาสิ้นพระชนม์ไปเสียก่อนข้าพเจ้าหมดแล้ว โดย
พระชนพรวิชายังน้อยอยู่ทงหน แทนที่ท่านจะทรงเผาผีข้าพเจ้า ๆ ก็กลับต้องถวายพระเพลิง
พระศพท่าน และรับพระอัฐิของท่านด้วยความเสียดใจเสียอีก ในกรมพระจันทบุรีนฤนาถ
เป็นพระองค์สุดท้าย ยังข้าทรงไว้อาลัยให้คิดถึงมากจน คือ ทงในกรมหลวงราชบุรีและ
ในกรมพระจันทบุรี เมื่อจะเสด็จไปรักษาพระองค์ยังเมืองนอก ข้าพเจ้าไปตั้งเวลาจะ
ทรงอาดา รับผิดชอบแก่ข้าพเจ้าเป็นต่างว่า "บางทครุจะไม่ได้เห็นฉันทออก" รับผิดชอบอย่างเดียว
กนทง ๒ พระองค์ เวลาทงไกลทงกันทงายมี แล้วก็ไม่ไดกลบมาเห็นทงนอกจริง ๆ
คิงน ไซ้แต่เท่านั้นยังมีเครื่องปลงอีก คือ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว
เมื่อยังทรงดำรงพระชนม์อยู่ ได้เคยมีพระราชกระแสตรัสกับข้าพเจ้าว่า "ฉันทก็เคย
เป็นศิษย์เจ้าพระยาอมราชเหมือนกัน ฉันทยังได้เต็มสร้อยสมญาเจ้าพระยาอมราช ดงใน
สุพรรณบัตรว่า ฉันทูราชครูฐานาโรปภาวี ให้เป็นหลักฐานถ้าเจ้าพระยาอมราชตาย
ฉันทจะต้องนุ่งขาวให้" เป็นพระเดชพระคุณตงนเถต่างหาที่สุดมิได้ ทงยังทรงพระมหากรุณา

ระลึกถึงความทูลมพระราชากระแสรีบสั่งเซนม เป็นทบตยณคของข้าพเจ้าอย่างเหลือ
 เกิน แต่ตงปตยภคเปตอกเหมอนกน ยงมทนทจระไดทงพระภษาของพระราชนานเป็น
 เกยรคยศกแกข้าพเจ้า กมาเดตจจลวรคตเศยภกอน ข้าพเจ้ากตบตองนงขางถวยพระ
 บรมศพลตองพระเศษพระคณตวยความเศร่า ใค้กาดยเป็นอยางยง เป็นกรร ไม่เทยงแก
 อยดกน เมอเอารวมเรองนเซมาหกกททำ ให้ข้าพเจ้าคอยคตยาคความเศร่า ใค้คตคตงแมตตบ
 ซงคตบคยไปเมอมอายุ ๒๓ ปี (พ.ศ. ๒๔๗๔) แลวหนตงใค้มาก

๓) ประวัติตอนรับราชการในกระทรวงมหาดไทย

เขียนประวัติเจ้าพระยามรราชคณน จ้าตองกตาดวงเรองกระทรวงมหาดไทย
 คตยภคใตเรองประวัติของตัวข้าพเจ้าเอง เมอแรกเป็นเสนาบคกระทรวงมหาดไทยกอน
 จงจะเซร่าใจเรองประวัติของเจ้าพระยามรราชเมอทำราชการกระทรวงมหาดไทยใค้ชคตเจน
 เมอกอนข้าพเจ้าไปยุโรปส่มเศษพระพุททเจ้าหลวงก้างทงพระราชนารี่หจจะจคการเปตยณ
 แปงวชปกรองพระราชอาณาเขตคใค้ล้สมล้มย ใค้เมตยแกใค้ตำแหน่งเสนาบคเจ้า
 กระทรวงตาง ๆ จระทงคตงกระทรวงเสนาบคเพมชนอกใค้เป็น ๑๒ กระทรวงคยภค
 ตัวข้าพเจ้า ในเวตานนเป็นกรมหมนและอรบคกระทรวงชรมการจงจะภคชนเป็นกระทรวง
 เสนาบคอินทงตามพระราชนารี่ เหมอนกบเทยบทจระเป็นเสนาบคอยแฉว เมอไปยุโรป
 ข้าพเจ้าจงเอาใจใค้หาความรุเห็น จงจะเป็นประโยชน์แกกระทรวงชรมการมาเป็นพน
 เมอกตบมาถงกรุงเทพ ฯ ยงไม่ถง ๒ วันกปประกาศพระบรมราช โยงการใค้คตงกระทรวง
 เสนาบคตงทงพระราชนารี่น ใค้ แต่ในประกาศล้ฉวนทงคตงตัวเสนาบคประจำกระทรวง
 ตาง ๆ ไปรต ฯ ใค้ปตลเจ้าพระยารคณคททล้สมุหนายกเสนาบคกระทรวงมหาดไทย
 จงแกชราออกรบพระราชทานเบยบ้านาย และทงพระกรณาไปรตให้ข้าพเจ้าชยไปเป็น
 ตำแหน่งเสนาบคกระทรวงมหาดไทยตงแตวันท ๑ เมษายน พ.ศ. ๒๔๓๕ เป็นคนไป การทจระ
 ทงคตงข้าพเจ้าเป็นเสนาบคกระทรวงมหาดไทย ใค้มีใค้มพระราชคาวล้ตามความล้มคร์
 ของข้าพเจ้า ใค้หรือแม่แศคารล้ให้ทราบกอน ข้าพเจ้าคตองชยภคกระทรวงไปใค้ทนทมใค้

เตรียมคดี และยังไม่วุ่นวายกับราชการกระทรวงมหาดไทยก็เกิดวิตก แต่เมื่อมีพระบรมราชโองการเป็นเหตุขาดแฉกต้องย้ายจากกระทรวงธรรมการไปตามรับสั่ง ต่อมาในเดือนเมษายนนั้น จันทน์มรับสั่งให้หาข้าพเจ้าเข้าไปเฝ้าในพระโอรุาน ข้าพเจ้าได้โอกาสจึงกราบทูลรับทุกขั่งที่โปรดฯ ให้ย้ายไปว่าการกระทรวงมหาดไทย ว่าข้าพเจ้าได้พยายามก่อร่างกระทรวงธรรมการมา มั่งใจอยู่แต่ในกระทรวงนั้น นึกว่าถ้าโปรดให้ส่งองพระเดชพระคุณในกระทรวงธรรมการต่อไป เห็นจะสามารถจัดให้ได้ดี แต่ราชการกระทรวงมหาดไทยข้าพเจ้าไม่ได้เคยเอาใจใส่ศึกษา รู้แต่ว่าเป็นกระทรวงใหญ่มหานาถบังคับบัญชาการกว้างขวางยากกว่ากระทรวงธรรมการมาก เกรงจะไม่สามารถทำการกระทรวงมหาดไทยได้ล้มพระราชประสงค์ ถ้าหากไปพลาดพลั้งให้เสียหายอย่างไรก็จะเสียพระเกียรติยศจึงมีความวิตกนัก ส้มเต๋จพระพุทธรเจ้าหลวงมีพระราชดำรัสตอบ ว่าทรงเชื่อแน่ว่าถ้าให้ข้าพเจ้าเป็นเสนาบดีกระทรวงธรรมการคงสามารถจัดการได้ดี แต่กรณีที่สำคัญกว่านั้นนอกอีกอย่างหนึ่ง บางที่ข้าพเจ้าจะยังไม่ได้คิดด้วยเวลาดานต่างประเทศกำลังตั้งทางจะรุกรพระราชอาณาเขตเข้ามา ถ้าไม่จัดการปกครองบ้านเมืองให้เรียบร้อย ปล่อยให้เป็นอย่างเดิมต่อไป อาจจะได้เกิดเหตุถึงเสียอัสถระบ้านเมือง ถ้าบ้านเมืองเสียอัสถระแล้วกระทรวงธรรมการของข้าพเจ้าจะตั้งอยู่ได้หรือ การปกครองบ้านเมืองให้เรียบร้อยพระพรราชอาณาเขตสำคัญกว่า ด้วยเป็นการใหญ่แฉะยาก ตกอยู่ในหน้าที่กระทรวงมหาดไทยเป็นสำคัญ เพราะมีหัวเมืองอยู่ในบังคับบัญชามาก ได้ทรงพิจารณาหาคนผู้จะเป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยให้จัดการได้ตั้งพระราชประสงค์มานานแต่ยังไม่หาไม่ได้ จนมาทรงสังเกตเห็นว่าคนข้าพเจ้ามีความสามารถเหมาะจะก่อผู้อน จึงได้ทรงตั้งให้เป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ขอทข้าพเจ้าวิตกด้วยไม่เคยคุ้นกับราชการกระทรวงมหาดไทยหนักเป็นธรรมดา แต่ตัวข้าพเจ้าก็คงเคยทราบอยู่แก่ใจ ว่าราชการกระทรวงมหาดไทยนั้น พระองค์ต้องทรงรับเป็นภาระยิ่งกว่ากระทรวงอื่น ๆ นานานแล้ว ถ้าข้าพเจ้าอยากรู้นโยบายแฉะระบบอวราชการ

กระทรวงมหาดไทย หรือมีความสงสัยอย่างไรก็ให้กราบบังคมทูลถาม จุฬาราชมนตรี
 กรณาโปรดชี้แจงและบอกหนทางทุกอย่าง พระราชดำรัสข้อหนึ่ง หมายความว่า "ทรงรับเป็นครู"
 นั้นเป็นข้อสำคัญแก่ตัวข้าพเจ้ามาก ได้ถือเป็นหลักและเป็นกำลังตั้งขึ้นมาจนตลอดรัชกาล
 ที่ ๕ ถึงกระนั้นตอนแรกข้าพเจ้าไปบัญชาการกระทรวงมหาดไทยก็ลำบากมิใช่น้อย ด้วย
 ย้ายไปแคว้นกับเจ้าพระยาพระเสด็จ (ม.ร.จ. เปี้ย มาลากุล) เมื่อยังเป็นทูลฉลองไฟศาล
 ศีลปล้ำศรี เสด็จอนุกรรดำหริบตัวข้าพเจ้าด้วยกัน ๒ คนเท่านั้น เสด็จระบัญชาการ
 ข้าพเจ้าต้องเชิญพระยาราชวรานุกูล (อ้อม) ปลัดทูลฉลองมานั่งกำกับ เมื่อเจ้าหนาท
 มาเสด็จราชการอันใดข้าพเจ้าถามพระยาราชวรานุกูลก่อน ว่าการเช่นนั้นแต่ก่อนเคย
 บังคับระบัญชาการกันมาอย่างไรและท่านเห็นควรจะต้องอย่างไร นำหลักความอารีของพระยาราช
 วรานุกูล ท่านบอกแบบแผนเขียงอย่างและความคิดของท่านให้โดยมิได้รังเกียจ ข้าพเจ้า
 เห็นชอบด้วยหรือไม่เห็นพ้องทางเสียหายอย่างใดก็ถึงทางที่ท่านแนะนำ ถ้าไม่เห็นพ้องด้วย
 ก็โต้แย้งและปรึกษากับท่านจนเป็นยุติแล้วจึงตั้งไป ถ้าความเห็นแตกต่างกันเป็นข้อสำคัญ
 หรือเห็นว่าเป็นข้อสำคัญไม่ควรจะทำไปแต่โดยดำพั่ง ข้าพเจ้าก็กราบทูลขอเรียนพระราช
 บัญญัติแล้วจึงตั้งไป ส่วนข้าราชการในกระทรวงใครเคยทำการอย่างไรมาแต่ก่อนก็ให้
 คงทำไปอย่างเดิม แต่ให้เพียงให้ส่งการงานต่าง ๆ อันตกเป็นหน้าที่ของกระทรวงอื่น
 ตามประกาศไปยังกระทรวงนั้น ๆ เช่นส่งการชำระความอุทธรณ์ศาลหัวเมืองไปยังกระทรวง
 ยุติธรรม (แต่ศาลตามหัวเมืองกระทรวงยุติธรรมว่ายังรับไม่ได้ก็ยังคงอยู่ใน
 กระทรวงมหาดไทย) และส่งการบัตรหมายส่งกรมพลเรือนเวลาสมัครพระราชพิธีใน
 กรุงเทพร ไปยังกระทรวงจึงเป็นต้น แต่กระบวนทำราชการในกระทรวง ซึ่งแต่ก่อนเคยนำ
 ข้าราชการไปเสด็จเสนาบดีที่บ้านตามแบบโบราณ ข้าพเจ้าให้เจ้าหนาทมาเสด็จในศาลา
 ลูกขุนเวลาข้าพเจ้าเข้าไปทำการพร้อมกันทุกวัน ได้ตั้งกรมโตกำมการงานคือเจ้าหนาท
 จนคนและร้อยทาศัยข้าราชการคงแต่ชั้นผู้ใหญ่ลงไปจนผู้น้อยทั้งกระทรวง ข้าพเจ้า
 บัญชาการอย่างศึกษาตั้งมาอยู่ถึง ๓ เดือน จึงสามารถส่งราชการได้โดยดำพั่งคนแล้ว

ปรารภจะศึกษาหาความรู้อันหนักแน่นและจริงจังกับบัญญัติข้าราชการตามหัวเมืองต่อไป พอถึงเดือนตุลาคมใน พ.ศ. ๒๔๓๕ นั้นข้าพเจ้าจึงกราบบังคมทูลไปเที่ยวตรวจราชการทางหัวเมืองเหนือไปทางเรือตรวจตั้งแต่พระนครศรีอยุธยา และจังหวัดอื่นตามรายทางขึ้นไปทุกจังหวัดจนถึงจังหวัดอุดรดิษฐ์ ขึ้นเดินบกไปยังจังหวัดสุวรรณภูมิ สุโขทัย ตาก แล้วลงเรือต่อลงมาทางจังหวัดกำแพงเพชรจนถึงจังหวัดอ่างทอง ขึ้นเดินบกจากที่นั่นไปถึงจังหวัดสุพรรณบุรีเป็นที่สุด ด้วยเวลานั้นจังหวัดนครไชยศรียังขึ้นอยู่กับกระทรวงการต่างประเทศจึงเป็นแต่ผ่านกลับมากรุงเทพฯ (ข้าพเจ้าได้รู้จักกับพวกญาติวงศ์และได้ไปตั้งบ้านเดิมของเจ้าพระยามรราชเมื่อไปตรวจราชการเมืองสุพรรณครั้งนั้นเป็นหนแรก)

เมื่อไปตรวจหัวเมืองครั้งนั้น ข้าพเจ้าไปได้เห็นความลำบากเป็นข้อสำคัญแก่การที่จะจัดขอปกครองหัวเมือง ๓ ข้อ คือ ข้อ ๑ หัวเมืองมีมากด้วยกัน ทางคมนาคมกับกรุงเทพฯ กว่าจะไปมาถึงกันก็หลายวันแต่หลายทาง ผนวดยังเสนาบดีเจ้ากระทรวงในกรุงเทพฯ จะจัดการด้วยตนเองและจะไปตรวจราชการงานใดทอดทุกแห่งเสมอจะได้แต่เม้าทองตราตั้งและคงขอขบขันไปในแผ่นกระดาษ พวกเจ้าเมืองกรมการทำอะไรก็ยากที่จะรู้ ก็ในเวลาอันหัวเมืองชายพระราชอาณาเขตทิศตะวันออกมหาดไทยได้โปรดฯ ให้จัดรวมกันเป็นมณฑลมีเจ้านายต่างกรมและข้าราชการผู้ใหญ่ออกไปเป็น "ข้าหลวงใหญ่" ประจำกำกับอยู่แล้ว ๕ มณฑล คือ เจ้าพระยารัตนาธิเบศร์ (พุ่ม) เป็นข้าหลวงใหญ่มณฑลพายัพ มณฑล ๓ กรมหลวงประจักษ์ศิลปาคม (เมื่อยังเป็นกรมหมื่น) เป็นข้าหลวงใหญ่มณฑลอุดร มณฑล ๓ กรมหลวงพิชิตปรีชากร เป็นข้าหลวงใหญ่มณฑลอีสาน มณฑล ๓ และกรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ (เมื่อยังเป็นกรมหมื่น) เป็นข้าหลวงใหญ่มณฑลนครราชสีมา มณฑล ๓ ข้าพเจ้ายังไม่ต้องเป็นหลวงถึง ๕ มณฑลนั้น แต่คิดเห็นว่าถึงหัวเมืองชั้นในถ้าจะจัดการปกครองให้เรียบร้อยก็จะต้องรวมเป็นมณฑลละ ๕ เมือง และให้มเจ้านายหรือข้าราชการผู้ใหญ่มีศักในระหว่างเสนาบดี กับผู้ว่าราชการจังหวัดไปประจำจัดการตามคำสั่งของเสนาบดีอยู่

ในท้องที่มณฑลละคนเรียกว่า "ข้าหลวงเทศาภิบาล" (ซึ่งมาแปลงเป็นศัพท์เทศาภิบาล
เมืองภายหลัง) และเปิดตงหนาทของเสนาบดีส่วนบังคับบัญชาการภายในมณฑลนั้น ๆ
ให้เป็นที่นาทข้าหลวงเทศาภิบาล แม้งเขาภาระให้เสนาบดีหนาทแตกกระเบียบการที่
จะคิด และช่วยแก้ไขความขัดข้องของข้าหลวงเทศาภิบาล กับออกไปเที่ยวตรวจตรา
การที่จัดตามหัวเมืองเป็นครั้งเป็นคราว หรือว่าโดยย่อให้เสนาบดีเป็นผู้คิดและตรวจตรา
ให้ข้าหลวงเทศาภิบาลเป็นผู้ทำ ตั้งนั้นจึงจะจัดการได้สำเร็จ แต่ยังมีคำถามว่า
ข้อสำคัญออกอย่าง ๑ ด้วยในเวลานั้นการปกครองตามหัวเมืองยังใช้แบบโบราณที่เรียก
ว่า "กินเมือง" (อาจจะได้แบบมาจากเมืองจีนแต่ก็คล้ายวิธี เพราะจีนก็เรียกว่า
"กินเมือง" เหมือนกัน) ถือว่าผู้เป็นเจ้าของกรมการต้องจัดการทำมาหากินมาประจำ
ทำการปกครองบ้านเมืองให้ราษฎรมความสุจริตปราศจากภัยอันตราย เพราะฉะนั้นราษฎร
ต้องคอยแทนด้วยอุปการะเลี้ยงดูเจ้าเมืองกรมการอย่าให้ต้องอดอยากเดือดร้อน คือ ให้
ใช้แรง อย่าง ๑ กับแบ่งสิ่งของซึ่งทำมาหาได้ เช่นเขาป่าดงอาหารเป็นต้น คมเห็ดไข
ให้เป็นของกำนัลสำหรับเจ้าเมืองกรมการเลี้ยงชีพจนเพียงพอ อย่าง ๑ แต่เดิมาเจ้า
เมืองกรมการได้ผลประโยชน์เป็นตจเงิน แต่ค่าธรรมเนียมความและส่วนลดภาษีอากร
บางอย่าง เช่นค่านาเป็นต้น คนละเล็กละน้อย ครั้นการเลี้ยงชีพต้องอาศัยใช้เงินตรา
ยิ่งขึ้น ข้าราชการกรมต่าง ๆ ในกรุงเทพฯ ทจตจขึ้นใหม่ก็เปลี่ยนเป็นเงินเดือนเลี้ยงชีพ
แต่ตามหัวเมืองยัง "กินเมือง" อยู่อย่างเดิม เมื่อข้าพเจ้าขึ้นไปตรวจราชการได้ความว่า
เจ้าเมืองกรมการต้องทำมาหากินเลี้ยงตัวด้วยอาศัยตำแหน่งในราชการโดยมาก เป็นข้อ
ขัดข้องจะแก้ไขได้แต่ด้วยให้ข้าราชการหัวเมืองรับเงินเดือนเหมือนข้าราชการในกรุงเทพฯ
จึงจะบังคับให้ตั้งหน้าทำราชการบ้านเมืองแต่อย่างเดียว และเลิกวิธีใช้อำนาจในตำแหน่ง
หาผลประโยชน์ได้ ข้าพเจ้ากลับมาจากตรวจราชการหัวเมืองครั้งนั้น เมื่อเข้าเฝ้าถวาย
รายงานแล้ว กราบบังคมทูลถึงความขัดข้อง ๒ ข้อที่กล่าวมาเห็นว่าจะต้องแก้ไขก่อน
อย่างอื่น ก็ทรงพระราชดำริเห็นชอบด้วย เรื่องตั้งมณฑลเทศาภิบาลโปรดฯ ให้

ข้าพเจ้าคิดหาตุลาการจะเป็นข้าหลวงตรวจ และเรื่องจะให้ข้าราชการหัวเมืองใดเงินเดือนนั้น
ก็จะทรงตั้งกระทรวงพระคลัง ให้มาปรึกษาหารือกับข้าพเจ้าให้ตกลงกัน

การเลือกหาผู้จะเป็นข้าหลวงเทศาภิบาลชั้นแรกก็ลำบากมิใช่เลย เพราะต้อง
พิจารณาหาผู้ที่มีสติปัญญาสามารถ และเป็นผุ้ซึ่งสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงไว้วาง
พระราชหฤทัยประกอบกัน ใน พ.ศ. ๒๔๓๕ นั้นหาตัวได้เหมาะแต่ ๒ คน คือเจ้าพระยา
สุรสีห์วิมลธนกิจ (เชย กัลยาณมิตร) เมื่อยังเป็นทพระยาศรีสุริยราชวรานุวัตร ผู้ว่า
ราชการเมืองพิษย ข้าพเจ้าไปพบและชอบมาแต่เมื่อไปตรวจราชการหัวเมืองเหนือคน ๓ กับ
นายพดด้วง พระยาฤทธิรงค์รัตนเฉท (สุช ชูโต) ซึ่งข้าพเจ้าเคยคุ้นมาแต่เป็นนายทหาร
มหาดเล็กอยู่ด้วยกัน คน ๓ ถวายชื่อออกพอพระราชหฤทัย โปรดให้พระยาศรีสุริยราช
วรานุวัตรเป็นข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลพิษณุโลก และให้พระยาฤทธิรงค์รัตนเฉทเป็น
ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลปราจีน แรกตั้งแต่ ๒ มณฑล ต่อมาถึงปีหลังโปรดให้
กรมขุนมรุพงษ์ศิริพัฒน์ (แต่เมื่อยังไม่ได้รับกรม) เป็นข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลอยุธยา
และให้นายพันเอก พระยาตัมภกรประสาธ (อยู่) เป็นข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลนครสวรรค์
จึงมีเป็น ๔ มณฑลด้วยกัน

เรื่องเงินเดือนข้าราชการหัวเมืองนั้น ข้าพเจ้าปรึกษากับกรมพระราชวังปรปักษ์-
พงศ์ (เมื่อยังไม่ได้รับกรม) ซึ่งทรงบัญชาการกระทรวงพระคลัง ท่านทรงเห็นชอบ
ด้วยว่าข้าราชการหัวเมืองทำการตามหน้าที่ ในระเบียบกจัดใหม่ควรได้รับเงินเดือนเหมือน
ข้าราชการในกรุง ฯ แต่ในเวลานั้นเงินแผ่นดินซึ่งสำหรับใช้จ่ายใช้ราชการยังน้อย ครั้น
ขอให้กระทรวงมหาดไทยช่วยกระทรวงพระคลัง ๒ ข้อ คือ ข้อ ๑ ย้ายเพ่งตั้งข้าราชการ
ตำแหน่งรับเงินเดือนเพิ่มจำนวนให้มากเร่งนัก และขอให้กำหนดอัตราเงินเดือนไว้ให้ค่า
ดังหมอย ข้อ ๒ เมื่อจัดการไปขอให้มหาดไทยเอาเป็นขระพิจารณาหาทางที่จะได้
ผลประโยชน์แผ่นดินเพิ่มขึ้นด้วย ข้าพเจ้าก็รับตกลงตามพระประสงค์

มณฑลเทศาภิบาลมีแต่ ๔ มณฑล มาจนถึงเดือนธันวาคม พ.ศ. ๒๔๓๗ สมเด็จพระ
เจ้าอยู่หัวทรงตระหนักพระราชหฤทัยว่าการปกครองหัวเมืองจะจัดสำเร็จได้ จึงโปรด

ให้ประกาศโอนบรรดาหัวเมืองซึ่งขึ้นอยู่กับในกระทรวงกลาโหม และกระทรวงการต่างประ-
 เทศมารวมอยู่ในกระทรวงมหาดไทยทั้งหมด เว้นแต่พระนครกับหัวเมืองที่อยู่ติดคือ
 โกลดเคียง ไท่รวมกันเป็นมณฑลกรุงเทพฯ ซึ่งในกระทรวงนครบาลต่างหาก หาได้อยู่ใน
 บังคับรับผิดชอบของกระทรวงมหาดไทยไม่ เรื่องกระทรวงมหาดไทยเมื่อเริ่มตั้งมณฑล
 เทศกำกับมาตั้ง ณ แดนพระนครถึงเรื่องประวัติเจ้าพระยาฯ มาต่อไป

เมื่อเจ้าพระยาฯ ยกราชยังเป็นที่พระวิจิตรวรสาส์นกลับมาจากยุโรปในตอนต้น พ.ศ.
 ๒๔๓๗ นั้น ขาดจากหน้าที่และตำแหน่งเดิม ทรงทบทวนพระเจ้านัดเธอและเป็นเสนาธิการ
 ในสถานทูต ฐานะเป็นผู้วางราชการ ทรงคองทันท้องยากจะมาทำราชการอยู่ด้วยกันกับ
 ข้าพเจ้าต่อข้าพเจ้าก็อยากได้ท่านด้วย เพราะกำลังเสาะหาคนสำหรับส่งไปรับราชการหัว
 เมือง ปรึกษารอบวงคณฑลขอแต่ได้พระวิจิตรวรสาส์นมาไว้ราชการในกระทรวงมหาด-
 ไทย แต่ข้าพเจ้าคิดเห็นว่า คองทันท้องรับราชการในกรุงแต่เป็นนคร และเป็นอยู่ไม่ชำนาญ
 ก้อออกไปอยู่ ในยุโรปเสียช้านาน ควรให้มีโอกาสศึกษาหาความรู้ของปกครองเสียก่อน
 เมื่ออยู่ในเวลานั้นตำแหน่งเสนาธิการประจำตัวเสนาบดีต่าง ด้วยสมเด็จพระศรีพัชรินทรา
 บรมราชินีดำรงขอเจ้าพระยาพระเสด็จ (ม.ร.ว. เบี้ย มาลากุล) เมื่อยังเป็นพระมณเฑียร
 พจนกิจไปเป็นพระครูสอนหนังสือไทยถวายสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อยังเสด็จ
 ดำรงพระยศเป็นสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอทรงศึกษาอยู่ในยุโรป ได้พระวิจิตรวรสาส์นมา
 กพออดี จึงให้เป็นตำแหน่งเสนาธิการประจำตัวข้าพเจ้าแทนพระมณเฑียรพจนกิจ เป็น
 ตำแหน่งเหมาะอย่างยิ่งสำหรับเจ้าพระยาฯ ในเวลานั้น เพราะอยู่ใกล้ซัดตัดคิดเสนา
 บคอยู่เต็มมือ ได้เห็นการทำงานในกระทรวงและได้รู้นโยบายที่จัดการปกครองหัวเมืองยัง
 กงวาเป็นตำแหน่งอื่น ถ้าทำการในตำแหน่งเสนาธิการไป ผู้ทรงคุณวุฒิเช่นท่านคง
 จะได้เป็นตำแหน่งชั้นสูงมีเรือกช้า แต่เมื่อมีเหตุเกิดขึ้นคล้ายกับบุญมาหุนหันถึงเจ้า
 พระยาฯ มราชออกโดยมิได้มีใครคาด ด้วยเมื่อท่านเป็นตำแหน่งเสนาธิการยังไม่ทันถึงปี
 สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวโปรดฯ ให้รวมหัวเมืองทั้งหมดมาขึ้นกระทรวงมหาดไทยตั้งกลางมา
 แล้ว พอร่วมหัวเมืองแล้วไม่ช้าพระยาทิพโกษา (มหาโต โชติกเสถียร) ซึ่งเป็นข้าหลวง

ใหญ่ประจำหัวเมืองฝ่ายทะเลตะวันตกอยู่ ณ เมืองภูเก็ต แต่เมื่อยังชุนอยู่ในกระทรวง
 กตาทิม มีใบบอกเข้ามาถึงข้าพเจ้าว่าเกิดอาการเจ็บป่วยขอตาพิกรักษาตัวถึง ๖ เดือน
 ขอให้ข้าพเจ้าส่งใครไปรักษาราชการแทนในเวลาดังนั้น ข้าพเจ้ารู้สึกน้อยใจ เพราะ
 หัวเมืองทางนั้นเพิ่งโปรดให้โอนมาขึ้นกระทรวงมหาดไทย ข้าพเจ้ายังไม่ทันจะรักษา
 ครอบพระยาทัพฯ ซึ่งเคยเป็นมิตรกับข้าพเจ้ามาแต่ก่อนจะอยู่ช่วยข้าพเจ้า กลับมาตาพิ
 เดียว ถ้าจะไม่รีบลา ก็คงต้องอ่อนนอนหามปราม นึกว่าข้าพเจ้าเป็นตำแหน่งเสนาบดี
 เจ้ากระทรวง ถ้าต้องอ่อนนอนงอนง้อผู้อื่นก็เหมือนท่าตงอย่างไม่ดีให้เกิดขุ่น จังตก
 ตงปลงใจว่าจะขอมรับตาและตั้งคนอื่นไปแทนตามประสงค์ แต่เมื่อคิดหาคนที่จะตั้งไป
 รั้งการณทตงก็เกิดขุ่นใจไม่เห็นใคร เวลานนั้นเสนาบดีเจ้าพระยากรมราชเอาหนังสือเข้าไป
 เสนอตามหน้าที่เจ้าราชการ พอข้าพเจ้าเห็นก็หนักใจว่าพระวชิรชนเองเป็นเหมาะดี ด้วยมี
 สติปัญญาอริยาทศย์พอจะไม่ไปทำให้เสื่อมเสียอย่างใดได้ จึงเล่าเรื่องความลำบากของ
 ข้าพเจ้าให้ท่านฟังตั้งกล่าวมาแล้ว ถ้ามท่านว่าจะรับอาสาไปได้หรือไม่ ท่านตอบว่า
 ข้าพเจ้าเห็นท่านจะทำราชการอย่างไรก็ได้แต่แต่ข้าพเจ้าจะใช้ ส่วนคิดท่านเองนั้นหาม
 ความรังเกียจไม่ ข้าพเจ้าก็กราบทูลเรื่องพระยาทัพฯ ขอตาพิกรักษาตัวและจะให้พระวชิรฯ
 ออกไปรักษาราชการแทนชั่วคราว ถัดได้พระราชทานพระบรมราชานุญาต จึงมีท้องตรา
 อนุญาตไปยังพระยาทัพฯ และจัดการหาเรือให้พระวชิรฯ จากกรุงเทพฯ ไป เพราะ
 การเดินทางไปเมืองภูเก็ตในสมัยนั้นทางใกล้กว่าทางอื่นต้องไปเรือจากกรุงเทพฯ ไปชนบท
 เมืองสงขลา แล้วเดินบกไปผ่านเมืองไทรบุรี ไปตรงเรือเมดตเมืองบึงไปเมืองภูเก็ต
 พอเจ้าพระยากรมราชลงเรือออกจากกรุงเทพฯ ไปแล้ว ทางฝ่ายเมืองภูเก็ตพระยาทัพฯ
 (หรือจะทราบจำข้าพเจ้าชื่อใจ) ก็มีใบบอกเข้ามาว่าจริงดการตา ข้าพเจ้าไม่คงส่ง
 ใครไปรักษาการแทนก็ได้เจ้าพระยากรมราชออกไปถึงเมืองสงขลาได้ทราบข่าวนั้น บางที
 พระยาทัพฯ จะบอกมาให้ทราบด้วยจึงถามมาว่าจะให้กลับกรุงเทพฯ หรือทำอย่างไร
 ต่อไป ข้าพเจ้าคิดเห็นว่าเมื่อเจ้าพระยากรมราชจะไปก็ได้กราบถวายบังคมลา คนทั้งหลาย
 รุ้อยู่ทวน ออกไปครึ่งทางยังไม่ทันได้ทำอะไรจะตั้งให้กลับเข้ามาแปล่า ๆ คุน้ำตะอวยอยู่

เมื่อเจ้าพระยายมราชแรกไปถึงเมืองสงขลาในตอนที่จะไปเมืองภูเก็ต พระยา
 อภัยนครไตรภพก็ขอร้องอภัยยศยเรมตมครัดมานเป็นมิตรกันมากกับพระอัครวรดำต้นแสน
 นนแดง แดง ๒ คนก็เห็นจะยังไม่ได้อคิดเจ้าพระยายมราชจะได้เป็นข้าหลวงเทศาภิบาล
 เพราะยศยังเป็นแต่ชนพระและจะไปราชการทางหนทางต่างหาก แต่เมื่อมตราคงพระอัคร
 วรดำต้นเป็นข้าหลวงตรวจการ ทรัพย์พระยาอภัยยศ ฯ จะนึกคัดการอย่างใดอย่างหนึ่ง
 เพราะเป็นคนฉลาดและมีมครัดหายในกรุงเทพ ฯ มาก แม้สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระ
 เมตตาปราณี พระยาอภัยยศ ฯ ก็เอาอดหนุนพระอัครวรดำต้นให้ตรวจการได้ดังอก และ
 แดงคงความประสงค์ออกไป ว่าอยากจะทำกิจการเมืองสงขลาให้เขาระเบียบใหม่ทกระทรง
 มหาดไทยจัดทางหัวเมืองชนใน ขอให้เจ้าพระยายมราชช่วยชี้แจงแบบแผนให้ทราบว่
 ควรจะจัดอย่างไร เจ้าพระยายมราชมีจดหมายฉบับมาหารือ ข้าพเจ้าก็ตอบไปให้ช่วย
 แนะนำพระยาอภัยนครตามประสงค์ แต่หนักเมืองสงขลาภิเริ่มจัดการปกครองท้องที่ตาม
 ระเบียบใหม่ ด้วยอาศัยพระอัครวรดำต้นออกความคิดและพระยาอภัยนครเป็นผู้คิด
 ความเจริญก็เกิดขึ้นในจังหวัดสงขลา ก่อน ครั้นชาวเลาออกไปถึงเมืองนครศรีธรรมราช
 เจ้าพระยาสุธรรมมนตรีเกรงพระอัครวรดำต้นให้ไปเมืองนครศรีธรรมราช อภัยนคร
 อันมิได้คาดใจก่อนเกิดขึ้นอย่างนั้น เกียรติคุณของเจ้าพระยายมราชก็ปรากฏแพร่หลาย
 ไปตลอดมณฑล ตั้งแตงเป็นทพระอัครวรดำต้น
 ถึง พ.ศ. ๒๔๓๘ สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสหัวเมืองบกษใต้ เมื่อเสด็จ
 ไปถึงเมืองสงขลาทรงสังเกตเห็นบ้านเมืองเจริญขึ้นกว่าที่เคยทอดพระเนตรเห็นมาแต่ก่อน
 และได้ตรัสไต่ถามการงานต่าง ๆ เจ้าพระยายมราชกราบทูลชี้แจงขอบพระราชอภัยยศ
 ในคราวนั้น ก็ทรงหยงเห็นจว่าพระอัครวรดำต้นเป็นผู้มีสติปัญญาสามารถ เมื่อเสด็จกลับ
 จึงโปรดฯ ให้ประกาศตั้งมณฑลนครศรีธรรมราช แล้วพระราชทานสัญญาบัตรเลื่อน
 บรรดาศักดิ์พระอัครวรดำต้นขึ้นเป็นพระยาสุมนยอนิต และทรงตั้งให้เป็นตำแหน่ง
 ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลนครศรีธรรมราชด้วย ตั้งพระยาสุมนทรานุรักษ์ก็ทรงพระ
 กรุณาโปรดพระราชทานสัญญาบัตรเลื่อนบรรดาศักดิ์ขึ้นเป็นพระยาอภัยนคร ฯ และ

พระราชทานพานทองเต็มตาแห่งสุวรรณภูมิเมืองสังขต แต่ถึงนพริยาสยามนิยมนต์
 ต่อมาอีกปี ๑ ถึง พ.ศ. ๒๔๕๐ จึงได้รับพระราชทานพานทองเครื่องยศเป็นชนชั้นนางผู้ใหญ่
 มีอธิบายควรกล่าวแทรกคิรณว่า ด้วยราชทินนาม "พระยาสุโขทัยนิยมนต์" ซึ่งสมเด็จพระ
 พระพุทธเจ้าหลวงพระราชทานน ให้เป็นนามทรงสถาปนาชนใหม่ให้สมกับคุณงามดีของ
 เจ้าพระยาสุโขทัย ด้วยทรงสังเกตเห็นงานมหัศจรรย์อย่างสุโขทัยสามารถทำการได้ด้วย
 ผูกใจคน ไม่ชอบใช้อำนาจด้วยอาญา เมื่อพระราชทานนามนั้นผู้นั้นทูลจกทานเห็นสม
 โดยมาก บางคนถึงกล่าวต่อไปว่า เพราะท่านเคยบวชอยู่นานจึงได้ขอขมาของพระศา
 สิกมาจากวัด แต่ถึงอนาคตนอนบถนามที่ใดพระราชทานนามมาก ถึงรัชกาลที่ ๖
 เมื่อสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตั้งพระราชบัญญัติใหม่นามสกุล เวदानนทาน
 เป็นเจ้าพระยาสุโขทัยแล้ว กราบบังคมทูลขอให้พระราชทานคำ "สุโขทัย" เป็นนามสกุล
 บรรดาญาติวงศ์ทางเมืองสุพรรณฯ ก็ขอเข้าชื่ออยู่ในสกุล "สุโขทัย" ด้วย ท่านจึงมี
 ฐานะเป็นต้นสกุล "สุโขทัย" ด้วยประการฉะนี้

มณฑลนครราชสีมาในคราวเดียวกันกับมณฑลอื่นอีกหลาย มณฑล คือ
 มณฑลนครราชสีมา มณฑลราชบุรี มณฑลสุพรรณบุรี และมณฑลภูเก็ต เว้นแต่มณฑล
 นครราชสีมาได้ตั้งเพราะยังมีความขัดข้องอยู่หลายปี เมื่อมณฑลต่างๆไปโปรด
 ให้ตั้งประเพณีการประชุมเทศบาลพร้อมกันทุกปี ในกรุงเทพฯ ปีละครั้ง ๑ นับแต่
 พ.ศ. ๒๔๓๘ เป็นต้นมา ให้เจ้าเมืองเทศาภิบาลมีโอกาสเข้ามาเห็นราชการที่ใดจัดไป
 และปรึกษาคณะมนตรีของต่อเจ้ากระทรวง ทั้งเห็นความคิดเห็นในกิจการต่างๆ ใน
 มณฑลของตน และที่ผู้ปรึกษาดังกล่าวสำหรับกิจการต่างๆ ที่จะจัดต่อไปในปีหน้า ประชุม
 กันที่ศาลากลางขึ้นในราวปีละ ๑ วัน รายงานการประชุมพิมพ์ลงในหนังสือ "เทศาภิบาล"
 แจกจ่ายไปตามหัวเมืองด้วยทุกปี เนื่องในการประชุมเทศาภิบาลนั้น สมเด็จพระเจ้า
 อยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดฯ พระราชทานเงินและเสด็จเสวยกับเจ้าเมืองเทศา
 ภิบาลด้วยทุกปี นอกจากนี้มีนายรูปหมื่นเป็นพระรัตนวงษ์ บางปีสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว
 เสด็จประทับในรูปหมื่นด้วย อาศัยพระบรมราชูปถัมภ์ด้วยประการต่างๆ การจัด

ข้าหัดวงเทศาภิบาลเกิดไฟไหม้ทวดมหาธาตุเมืองนครศรีธรรมราชจนปรักหักพัง มีพระ
 ภิกษุองค์ ๓ เรียกกันว่า "อาจารย์ปาน" ศรัทธาเทวชกชวณผู้คนให้ช่วยกันบูรณ
 ปฏิสังขรณ์ให้คืนคดียังเดิม ก็พระมหาธาตุเมืองนครศรีธรรมราชนั้น นบอยู่ในเขตยวดยก
 อยู่นบนหลังของประเทศไทยแห่ง ๑ บรรดาพุทธศาสนิกชนในแหลมมลายูนับถือทั่วไปจน
 ถึงเมืองบันนัง เมืองสังคโปรี และเมืองมอญ เมื่อทราบข่าวว่าอาจารย์ปานจะบูรณ
 ปฏิสังขรณ์พระมหาธาตุให้คืนดี คนทั้งหลายพากันเต็มใจศรัทธาที่จะช่วย ที่เป็น
 คนมั่งมีศรีสุขก็บริจาคเงินถวายอาจารย์ปานให้เป็นทุน ที่ไม้มงกเขาแรงของคนมา
 ช่วยให้อาจารย์ใช้สอย บางพวกก็ถวายสังฆะเลี้ยงอาหารสำหรับเลี้ยงคนทำงาน เจดีย์ทำ
 การปฏิสังขรณ์นั้นคือนอาจารย์ปานอยู่ในวิหารน้อยทวดตรงหน้าวัดมหาธาตุออกมา และ
 ปลุกเพ็งมุงจากให้คนทำงานอาศัยเต็มไปในสถานวัดนั้น มีพวกผู้ชายที่รับเป็นกรรมกรมรด
 เปลี่ยนกันมาอยู่ประจำทำงานคราวละหลาย ๆ ร้อย พวกที่เป็นผู้หญิงก็พากันไปรับทำครัว
 เฝียงพวกกรรมกรที่ทำงาน ฉะนั้นโดยยอคนนับถืออาจารย์ปานเมืองนครศรีธรรมราชครั้งนั้น
 เป็นท่านองเดียวคนกับนบถือพระศรีวิชัยในมณฑลพายัพเมื่อภายหลัง เมื่อเจ้าพระยา
 ยมราชไปพบอาจารย์ปาน แทนที่จะแสดงคณาบรังเกียจในทางการเมืองกลับเข้าคบหา
 ใจดีช่วยเหลือจนอาจารย์ปานนับถือ เมื่อสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงเสด็จประพาสเมือง
 นครศรีธรรมราชครั้ง ๑ อาจารย์ปานรับช่วยเจ้าพระยายมราชในการหากรรมกรหาบขน
 คอชกชวณพวกราษฎรที่มาจาก การปฏิสังขรณ์นั่นเอง ให้ช่วยกันส่งของพระเดชพระคุณ
 สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว คนเหล่านั้นก็เต็มใจไม่ว่าใครจึงถึงเจ้าพระยายมราชให้พาดสาย
 ไทโรศัพท์แก่จวนของท่านไปจนถึงวิหารน้อยที่อาจารย์อยู่ จะต้องการแรงงานเมื่อใดพูด
 ไทโรศัพท์ไปถึงอาจารย์ปานก็ขอแรงคนส่งมาให้ได้ในทันทีครั้งนั้นสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง
 เคยเสด็จไปทอดพระเนตรถึงโรงงานของอาจารย์ปาน ทรงอนุโมทนาแล้วโปรดตั้งอาจารย์
 ปานเป็นท้าวพระครูเทพมุน ตำแหน่งพิเศษในคณะสงฆ์เมืองนครศรีธรรมราชต่อมา เรืองนภา
 เปรียบกับเรื่องประวัติพระศรีวิชัยก็เห็นได้ ฉะนั้นสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง

อาจจะใช้อุบายแปรเหตุอันอาจจะให้ร้ายให้กลายเป็นดี มีออกอย่างหนึ่งซึ่งข้าพเจ้าคิด
เห็นว่าจะเกิดผลจากที่คนทั้งหลายในมณฑลนั้นเมื่อเจ้าพระยาสมรราชเหมือนกัน คือตลอด
เวลาที่ท่านเป็นข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลนครศรีธรรมราชอยู่ ๓๐ ปีนั้นใจผู้ร้ายดังบรม
ไต่กาเริ่มทวงทวงมณฑล ขอนเที่ยงรู้ได้ด้วยสังเกตเห็นแต่เริ่มจัดการปกครองท้องถิ่นมา
ตำบลใดได้สำเร็จขึ้นจนคนอุทธรณ์ราษฎรในท้องถิ่นนั้นเป็นอันน้อย แม้ใจผู้ร้ายเคยชกม
มาแต่ก่อนถึงบดบังทันที แต่เมื่อข้อสำคัญอันหนึ่ง คือคตองกยของเขาใจกำหนัด ให้รู้ถึงความ
ความคตองกยปกครองลูกบ้าน ให้เป็นสุข ถ้าผู้ราชการจังหวัดหรือแม่จันข้าหลวง
เทศาภิบาลเขาใจว่ากำหนัดผู้ใหญ่บ้านเป็นแต่คนสำหรับรับใช้ อะไร ๆ ก็จะไม่เอาแต่กับ
กำหนัดผู้ใหญ่บ้านกระนั้นไปอย่างว่า "ไม่แต่เห็นอก" คนคตมกพากันหลีกเลี่ยงไม่รับเป็น
กำหนัดผู้ใหญ่บ้าน ถ้าแห่งใดเป็นเช่นนั้นใจผู้ร้ายก็ไม่รับคตมก บางที่ท่านผู้ท่านจะ
สงสัยว่า เพราะเหตุใดที่กำหนัดจึงคตมกใจรักได้ ขอนอธิบายว่าธรรมดาราชฎรไม่มี
ใครอยากจะได้ใจผู้ร้ายทั้งนั้น ถ้าหมิ่นทอนที่บดบังราษฎรก็เต็มใจช่วย เช่นกระซิบ
บอกให้รู้ตัวว่าพวกใจรักจะปล้นคตมก ได้เตรียมบ้องกันแต่ก่อนเหตุ หรือมีฉนวนเมื่อเกิด
เหตุแดงกพากันช่วยจับได้ระจับกุม โดยเต็มกำลังกำหนัดเช่นว่ามา ราชฎรในตำบลมักเรียก
กันว่า "คุณพ่อ" กำหนัดข้าพเจ้าได้เคยพบในมณฑลนครศรีธรรมราช เจ้าพระยาสมรราช
สามารถหาคนเช่น "คุณพ่อ" ได้เป็นพัน แต่รู้จักเอาอกเอาใจด้วยอัธยาศัยของท่าน
อยู่เต็มมือ จึงเห็นว่าใจผู้ร้ายจะสงบด้วยเหตุนี้ ในสมัยเมื่อยังไม่ได้ตั้งกรมตำรวจลูกร
เมื่อเจ้าพระยาสมรราชเป็นข้าหลวงเทศาภิบาล ชอบทำการโยธาที่เป็นตำรวจ
ประโยชน์ด้วยออกสถานที่หนึ่ง มีตั้งชวงทำนทำยังปรากฏอยู่หลายแห่ง นอกจากถนนใช้
รถในบริเวณเมือง ทำถนนหลวงข้ามแควมมลาย แต่เมืองนครศรีธรรมราชข้าม
เทือกเขาบันทิตไปต่อแดนจังหวัดศรีสะเกษ ๓ ทำถนนเช่นเดียวกันแต่เมืองพัทลุงไปต่อแดน
จังหวัดศรีสะเกษ ๓ ขุดคลองก็หลายสาย คือขุดคลองจากเมืองนครศรีธรรมราชชกด้วยน้ำ
จัดลงไปให้ราษฎรชาวปากพนังบริโลก ข้าพเจ้าชานานนามว่า "คตองคตมก" ด้วย ๓ ขุด

คลองเรือแต่ดำเนินาปากพญาไปถึงดำเนินาปากนคร ในจังหวัดนครศรีธรรมราช ชานานามว่า
 “คลองนครพญา” สาย ๓ ขุดขั้วระคลองท่าแพทางเรือสินค้าเข้าเมืองนครศรีธรรมราช
 สาย ๓ ขุดขั้วระคลองรโนคทางเรือในระหว่างจังหวัดนครศรีธรรมราชกับจังหวัดสงขลา
 สาย ๓ ขุดคลองชลประทานแต่ทะเลสาบขึ้นไป ถึงตำบลคอกช้าง ในจังหวัดพัทลุงเรียกว่า
 “คลองคอกช้าง” สาย ๓ ขุดคลองตักแห่ตมเกาะใหญ่ ในจังหวัดสงขลา เรียกว่า
 “คลองเกาะใหญ่” สาย ๓ ยังสถานที่สำหรับราชการต่าง ๆ และที่พักของข้าราชการก็
 สร้างในสมัยเจ้าพระยามรราชเป็นข้าหลวงเทศาภิบาลโดยมาก

ข้าพเจ้าได้กล่าวมาข้างนี้เรื่องประวัติคอนัน ว่าเมื่อจะจัดตั้งมณฑลเทศาภิบาล
 กระทรวงพระคลัง ขอให้กระทรวงมหาดไทยประหยัดเงินรายจ่ายด้วยเงินแผ่นดินรายได้ยัง
 มีน้อยนัก และขอให้กระทรวงมหาดไทยช่วยพิจารณาทางที่จะบำรุงผลประโยชน์ให้ได้
 เงินแผ่นดินมากขึ้น ถ้าทำได้เช่นนั้นก็ขอยอมจ่ายเงินเพิ่มจำนวนให้กระทรวงมหาดไทย
 จัดการหัวเมืองต่าง ๆ เรื่องนี้ข้าพเจ้าขอยอมความขึ้นไปกล่าวเพื่อให้เป็นยุติธรรม
 และเป็นอนุสรณ์แก่เกียรติคุณของพระยาฤทธิรงค์ (สุข ชูโต) ซึ่งตั้งอธิบดีกรม
 ไปชำนานแล้วให้ปรากฏ พระยาฤทธิรงค์ ๆ ได้เป็นข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลปราจีน
 แต่แรกตั้งเมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๕ ไปตั้งเกิดเห็นชนกอน ว่าวิชาเภสัชยากรที่รัฐบาลให้
 ผู้ประมุขกันเป็นเจ้าภาษีนายอากรไปเก็บเป็นนี่ ๆ นั้น ไม่ได้ทั้งได้เงินหลวงน้อยกว่าที่
 ควรจะได้และไม่เป็นยุติธรรมแก่ราษฎร เพราะเจ้าภาษีนายอากร (อันเป็นเงินแทบทงหนน)
 รับประมูลไปเพื่อแสวงหากำไรอย่างเดียว ใครได้อำนาจออกไปเก็บบังคับเก็บภาษอากร
 สุดแต่ให้ใครใครแก่ก่อนต้นนี้ มักไร้อุบายบมคนและเก็บเกินพักคือครา ราษฎรจะฟ้อง
 ร้องกเห็นความบ่อยการทำให้ตามใจเจ้าภาษีนายอากรเหมือนชอว่าคาญ แต่ที่จริง
 เจ้าภาษีนายอากรได้แต่เพียงราษฎรที่อยู่ใกล้ ๆ พอจะเก็บถึง ราษฎรที่อยู่ห่างไกลเจ้าภาษีนายอากร
 ไปเก็บไม่ถึงไม่ต้องเสียภาษอากรตามพระราชบัญญัติมอญมาก พระยาฤทธิรงค์ ๆ เห็นว่า
 เทศาภิบาลมีกรมการอำเภอกับทั้งกำนันผู้ใหญ่บ้านปกครองราษฎรอยู่ทั่วทุกแห่ง ถ้าเด็ก

ได้ใช้สำหรับเงินแผ่นดินเข้ามาตั้งกรุงเทพฯ และมารับเสด็จไปตรวจราชการตาม
มณฑลชายทะเลด้วย

เมื่อเจ้าพระยาขมราชจัดการปกครองจังหวัดสงขลา พทลุงและนครศรีธรรมราช
เป็นระเบียบ และมีเรือศรีธรรมราชเป็นพาหนะ อาจจะไปตามหัวเมืองในมณฑล
ใต้ดังกล่าวแล้ว ข้าพเจ้าจึงให้ท่านคณบดีจัดการปกครองมณฑลปัตตานี ในสมัยนั้นยังเรียก
ว่า "เมืองแขกทงเจด" ซึ่งชนคอเมืองสงขลา คอยไป เรื่องเจ้าพระยาขมราชจัด
เมืองแขกทงเจดควรนับเป็นข้อสำคัญในเรื่องประวัติของท่านอย่าง ๓ ด้วยเป็นเหตุให้
ปรากฏแก่คนทั้งหลายว่าท่านมีสติปัญญาสามารถจนถึง และเป็นปัจจัยอันหนึ่งซึ่งท่าน
ได้เป็นเสนาบดีในสมัยต่อมา แต่จะต้องเล่าเรื่องพงศาวดารเมืองแขกทง ๗ ให้ผู้อ่าน
ทราบเสียก่อน

เมืองแขกทงเจดนั้นเดิมรวมกันเป็นเมืองเดียว เรียกว่าเมือง "ปัตตานี"
เจ้าเมืองเขมมตายถือคำสั่งนำอัสลาม มียศเป็นสุลต่าน บางสมัยก็เป็นประเทศราชขึ้น
กรุงศรีอยุธยา บางสมัยเมืองกรุงศรีอยุธยาเสื่อมอำนาจตกตายเป็นอิสระ เมื่อเสีย
กรุงศรีอยุธยาแก่พม่า สุลต่านเมืองปัตตานีตั้งตัวเป็นอิสระมาจนถึงรัชกาลที่ ๓
กรุงรัตนโกสินทร์ไม่ยอมกลับมาเป็นประเทศราชอย่างเดิม พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้า
จุฬาโลกจึงดำรัสสั่งให้พระมหาอุปราชยกกองทัพลงไปตีเมืองปัตตานี เมื่อตีเมือง
แล้วทรงตั้งเจ้าชาวเมืองนั้นคนหนึ่งซึ่งมาอ่อนน้อมต่อไทยให้เป็นพระยาปัตตานีครองเมือง
เป็นประเทศราชต่อมาอย่างเดิม แต่เมื่อในรัชกาลที่ ๓ นั้นเองมีแขกอรบคนหนึ่งซึ่งอ้าง
ตัวว่าเป็นชาห์ยัค (คือสืบสายโลหิตลงมาจากนายนมเดิมตุงคำสั่งนำอัสลาม) มาอ่อน
คำสั่งนำอัสลามที่เมืองปัตตานีพวกมลายูเขมมได้มาก เลยชวนพระยาปัตตานีให้เป็น
ขบถ รวบรวมชาวเมืองปัตตานีสัมทบกับพวกแขกผู้ลี้ภัยเบงกอลอพยพมาตีเมืองสงขลา
แตกกองทัพไทยที่เมืองสงขลาที่เมืองนครศรีธรรมราชช่วยกันตีพวกขบถแตกพ่ายไป แล้ว
ลงไปตีเมืองปัตตานีได้อีกครั้ง ๑ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรง

พระราชดำริเห็นว่าจะให้เมืองปัตตาน์เป็นเมืองใหญ่อย่างแต่ก่อนคือไปไว้ใจไม่ได้ จึง
 ดำรัสสั่ง ให้แยกอาณาเขตต์เมืองปัตตาน์เดิมออกเป็น ๗ เมือง คือ เมืองตาน ๓ เมือง
 ยะหริ่ง ๓ เมือง ตายบุรี ๓ เมือง กระจัง ๓ เมือง รามัน ๓ เมือง ยะลา ๓ และเมืองหนองจิก ๓
 ใหญ่ขึ้นคือเมืองสงขลาทาง ๗ เมือง ส่วนผู้ปกครองเมืองเหล่านั้นทรงตั้งผูกหมความชอบ
 ช่วยปราบชบดครั้งนั้นเป็นไทยบ้าง เป็นนตายชาวเมืองบ้าง ให้เป็นเจ้าเมืองนัยค้เป็น
 พระยศ ใช้กฎปกครองอย่างเคยเป็นมาแต่ก่อน คือ (อย่างเมืองประเทศราช) เก็บภาษ
 อากรและใช้กฎหมายเดิมได้โดยฉาพัง เป็นแต่ต้องถวายคนไม้ทองเงินและเครื่อง
 บรรณาการ ๓ ปีครั้ง ๓ เหมือนกันทั้ง ๗ เมือง นอกจากนั้นก้แล้วแต่เจ้าเมืองสงขลา
 จะบังคับบัญชา หรือถวาทอกอย่าง ๓ ก็เหมือนเป็นกำลังของเจ้าเมืองสงขลาอย่าง
 "กนเมือง" ทั่ว ๒ นน เป็นเช่นนั้นมากว่า ๓๐๐ ปี

เมื่อก่อนเป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ข้าพเจ้าได้เคยลงไปถึงเมืองเหล่านั้น
 บางเมือง ตั้งเกิดเห็นราษฎรเป็นไทยกับเขมรช่ายมากได้เสียกัน และตั้งบ้านเรือน
 ชยด้วยกันโดยปรองดองเป็นแต่ถือศาสนาผิดกันและใช้ภาษากต่างกัน เพราะเหตุนี้จึงคิด
 ว่าจัดการปกครองเมืองแขกทั้งเจ็ดจะต้องใช้โยบายให้เหมาะกบท้องถิ่น คือรวมหัว
 เมืองแขกทั้งเจ็ดเข้าด้วยกันกบมณฑลแต่ให้เรียกจำ "บริเจณ" เพราะยังชยชอย
 ในจังหวัดสงขลา และจะต้องแก้ไขระเบียบการปกครองให้มดกบเมืองอื่นบาง จึงให้
 เจ้าพระยามรราชลงไปตรวจตามเมืองทั้งเจ็ดให้รู้จักลักษณะการที่เขมรชอยอย่างไร และ
 ทำรายงานมาเสนอให้กระทรวงมหาดไทยพิจารณาเสียก่อน แล้วปรึกษาหาโยบายที่จะ
 จัดคือไป เจ้าพระยามรราชตรวจแล้วเห็นชวยงานมเนอความ ว่า

๑) จขปกครองเมืองทั้งเจ็ดยังเป็นอยางที่เรียกกันจำ "กนเมือง" เจ้าเมือง
 จะทำอยางไรก็ได้อุดแต่อย่าชดชนคำสั่งผู้จาราชการจังหวัดสงขลาเท่านั้น

๒) ภาษ้อากรยังเก็บอยางโบราณก่อนสมัยกรุงรัตนโกสินทร ยกตัวอย่างเช่น
 เก็บค่านาคูด้วยเขาจำนวนโค สำหรับใช้โคนาเป็นเกณฑ์เก็บภาษ้อโคคู่ละเท่านั้น ๆ ไม่ต้อง

รางวัลเดือน (วิธีอย่างนี้เป็นจดหมายเรียก "นักโค" ภาษาชาวกรอย่างอื่นให้จับรับ
ผูกขาดไปเก็บ ไซ้ทองจระเข้ตัวหนึ่งค่า และกรให้ขอขายได้แก่เจ้าภาษา

๓) การปกครองราษฎรในท้องที่ทั่วแก่เจ้าเมืองจะตั้งใครเป็นนายตำบล และ
จะต้องการใช้แรงงานเมื่อใด หรือให้ราษฎรหาสิ่งของอย่างไรให้เมื่อใดก็เกณฑ์ตามใจ
เจ้าเมือง

๔) การชำระคดีความอยู่ในอำนาจ "โคระกาต" คืออาจารย์ทางฝ่ายคำค้นหา
เป็นผู้ชำระคดีตามกฎหมายอิสลาม มีเมืองหนองจอกเมืองเคียวทไซ้กฎหมายไทยเพราะ
เจ้าเมืองเป็นไทยมาหลายชั่วคนแล้ว

เมื่อเสนาorangแล้ว เจ้าพระยามรราชบพิตรเจ้าพระยารัตนโกสินทร์เห็นว่าการปกครอง
ท้องที่ตามแบบมณฑลเทศาภิบาลขึ้นในจังหวัด ในเมืองท่งเจดได้ตั้งอก แต่จะตองใช้
นโยบายผ่อนผันในอย่างอนบางบางอย่าง อย่าให้พวกมลายูชาวเมืองรังเกียจไทยลงไป
จัดการให้เดือดร้อนกว่าแต่ก่อน ในเรื่องเห็นเห็นเช่นข้อจำกัดมอญ ๓ ข้อคือ

๑) การเก็บภาษอากรยังไม่ควรแก้ไขให้เหมือนกับเมืองอื่นในมณฑล ให้ราษฎร
เสียภาษอากรแต่ตามที่เคยเสียขอยอย่างเดิมเป็นแต่เด็กผูกขาด แม้จะตองพักตงบางกข้อ
จากจะ ได้จำนวนเงินมากเช่นเหมือนเคยปรากฏในมณฑลอื่น

๒) ยังไม่ควรเลิกศาลโคระกาต เพราะราษฎรนับถือศาลนำอิสลามมอญมาก เป็น
แต่จะแก้ไขด้วยเลือกคงพวกอาจารย์คำค้นหาอิสลามทคนนับถือมากเป็น "ตาโคระธรรม"
ขึ้นใจคน ๑ ราย ๒๐ คน ถ้าคนถือคำค้นหาอิสลามเป็นคจามกัน หรือเป็นเจ้าเดี่ยวในคดี
ที่ตองตัดสินด้วยกฎหมายทางคำค้นหา คือความผิดเมยอย่าง ๑ ความผิดคยอย่าง ๑
ให้คความเลือกตาโคระธรรมทได้คงไว้เป็นอนญาโคตุลาการฝ่ายตคนหนึ่งหรือหลายคน
ตามตกลงกันมานางชำระคดีในศาลไทย ถ้าคความเป็นไทยหรือเป็นคความประเภทอื่น
ศาลไทยชำระและตัดสินตามกฎหมายไทยทงตง

๓) ไม่ควรให้ศทเป็นเจ้าเมืองอยู่ในเจตนา (อันเป็นมลายู ๖ คน เป็นไทยคน ๑)
โคความเดือดร้อนเพราะทไปจัดการเปลี่ยนแปลงวระปกครอง ขอนปรึกษาเห็นความ

ทางที่จะแก้ไขอย่างเดียวกันแต่ให้เงินบ้านาญทดแทนให้พอเพียงผลประโยชน์ที่คงขาดไป

ปรึกษากันแล้ว นำความขึ้นกราบบังคมทูลทูลโปรดพระราชทาน พระบรมราชานุญาตให้จัดตามความคดทปรักษาตถงกนหน กให้เจ้าพระยายมราชลงไปแก้ไขชปกรองบริเวณเจดเมือง ตามหลักดงกตาวมา

เจ้าพระยายมราชลงไปจัดการตั้งบริเวณเจดเมืองคร่งนหนทน ไขอบายอย่าง "สุ-
ชมคัมภรภาพ" สัมกับนามททนได้พระราชทาน จระกตาวแดรรายการทเบนขอธำคญ
เมื่อประกาศพระบรมราชโองการให้รวมเมืองทง ๗ ตงเบนบริเวณเสดทนแต่ตงคความให้
ปรากฏแพร่หลายต่อไป จาระเบยบการทจระจคนนจะกธำชาวมืองทเบนไทยกับมตาย
เด้มอกนหมด ผู้ทเบนเจ้าพนกวงนปกรองตามระเบยบใหม่กจะเดือกแดมคความธำมารถ
จระเบนไทยหรือมตายกเบนใดเหมอนกน ทานพยายามระวงงของกนมิให้เกิดรเงยจกนจา
ต่างชาติต่างคำสั่งนาหรือจจะให้ไทยไปเบนมตาย เบนขอธำคญอย่าง ๓ จงนการทเกยว
กับเจ้าเมืองในเจดานน ทนทชแจงให้ทราบรายตงทงทกคนจาระเบยบการปกรองท
จัดใหม่ตงเช่นใดจัดในจังหวัดนครศรีธรรมราชและดงชชานน ต้องแก้ไขชกเก็บภาษีอากร
และผอนผนการไขแรงราชฐริผดกับอย่างเดิม ทนเกรงว่าผลประโยชนทเจ้าเมืองเคยได้
มาแต่ก่อนจระขาดไปมมากกนอย เพอจจะมีให้เดอครอนจะให้เป็นคจเงินประจำบทดแทนท
ผลประโยชนทเจ้าเมืองเคยได้จากภาษีอากรและคำธรรมเนยมอย่างแต่ก่อน ขอให้
เจ้าเมืองจคบญชมาให้ทานทราบเบนรายการจ่าเคยได้ผลประโยชน์จากรอชอย่างใดเบนเงิน
เท่าใด จระได้ตงเบนจำนจเงินบ้านาญ ว่าเจ้าเมืองคนไหนจะได้บ้ตะเท่าใด พอดเจ้าเมือง
กพากนยนคทจจะได้เงินโดยมิตองชจนชอขาย หรือตองกคนเก็บภาษีอากรยกยกออกเหมอน
แต่ก่อน ต่างกยอมรบคด้วยความยนคและพากนไปทำบญชเงินผลประโยชนทคนได้เคยรับ
มายน เจ้าพระยายมราชเห็นบญชกรททอจ่าจำนจเงินทตงมาส่งกจาทเคยได้รบจรง
โดยมาก แต่ทานกยอมรบเพรจะประส่งคจะให้คตงโดยพอใจด้วยกนทุกฝ่าย และเห็น
จ่าให้เฉพาะชอขายเดียว ทงเชอวคตงเก็บผลประโยชนได้เพิ่มชนคุมหรือเกนจำนจเงินท

ยอมให้ แตกมฉิบฉวยอย่าง เช่นพระยาเพชรภักดี (พวง ฤๅม สิงขตา) เป็นเจ้าเมือง
 หนองคายได้เงินบำนาญมากกว่าเงินเดือนของเจ้าพระยาอมราชบุรีเป็นข้าหลวงเทศาภิบาลได้
 รับเกือบเท่าหนึ่ง แต่พระยาหนองคายก็ช่วยเจ้าพระยาอมราชบุรีมาก เพราะเป็นเจ้าเมือง
 หนึ่ง ใน ๗ เมืองนั้น พระยาหนองคายทำอย่างไร เจ้าเมืองอีก ๖ เมืองก็ต้องทำตาม
 ช่วยให้การทจตศคอกชนอย่าง ๓ ข้อสำคัญที่เจ้าพระยาอมราชบุรี "บริเวณ" ครึ่งหน
 อีกอย่าง ๓ คือ เจ้าข้าราชการไทยจากจังหวัดอื่นไปเป็นตำแหน่งในบริเวณน้อยที่สุด
 เลือกหาแต่ผู้ชำนาญการอันหาตัวไม่ได้ในท้องถิ่น ถ้าคนในท้องถิ่น ไทยก็ตามมตายุก็ตาม
 สามารถจะทำได้ แม้จะทำได้ดกตเคยอกไซคนในท้องถิ่น ท่านได้ค้นสำคัญไปจากต่าง
 ถิ่นนอกจระจะกตอกลง คน ๓ คือพระยาเดชาวิชิต (หนา บุนนาค) เมื่อยังเป็นท้พระ
 ศักดิ์เดิม ตั้งไปเป็นข้าหลวงประจำบริเวณ (แต่ภายหลังได้เป็นข้าหลวงเทศาภิบาล
 เมื่อตั้งบริเวณเป็นมณฑลปัตตานี) อยู่ประจำทำการงานต่างหุดวงตาเจ้าพระยาอมราช
 ข้าราชการไทยเอาไปจากท้องถิ่นเป็นชนกรมการอำเภอดแต่เจ้าหน้าที่สรรพากรเป็นพ
 มปสาตอยู่ทุกการเลือกตั้งกำนันผู้ใหญ่บ้านพวกมตายุพวกชอบมาก ได้คนดกตเป็นชนค
 "คุณพ่อ" ตั้งกล่าวมาแต่แทบทงนน เรียกตามเดียงมตายุว่า "ก้าแหร" "พเยแบร์"
 ทำการตามหน้าทอด้วยใจสมัครอย่างแข็งแรง ถ้ารวมคความว่าโดยย่อ เจ้าพระยาอมราช
 ๓ จดหจเมืองทงเจดครึ่งน สามารถทำการยากให้เบ่งายได้ดวยสคบัญญัติและความเพียร
 ของท่านอันสมควรจะยกเป็นเอกเทศในเกียรติคุณของท่านได้อย่าง ๓

เมื่อเจ้าพระยาอมราชบุรีเป็นพระยาศรีสมณยวหนต ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลนครศรี
 ธรรมราช ได้รับราชการพิเศษนอกหน้าที่ในตำแหน่งหลายครั้ง จะกต่างแต่โดยย่อ

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๓ โปรดให้เป็นข้าหลวงไปรับพระบรมสารีริกธาตุส่งนทศกยราช
 บรรจุพระสถูปไว้ ณ เมืองกบตพัสค ซึ่งองกฤษชตพบและตอริคเคอตั้งนอปรารอินตย
 ทุตถวยด้มเดจพระเจ้าอยู่หัว โดยทรงเป็นประมุขของพุทธศาสดนิกชนทงหลาย

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๓ ได้เป็นข้าหลวงพิเศษลงไปเมืองกตนตนเมื่อเจ้าเมืองคนก่อนถึง
 ๐๕/๑/๒๕๕๕
 อนิจกรรม

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๔ โปรดให้ส่งหมายไปจัดการรับเสด็จเมืองชวาด้วยกษัตริย์
ปฏิพัทธ์บาท (ค้อยเหต ณ วรรณอง) ครั้นเมื่อเสด็จไปถึงเมืองบันตงสมเด็จพระเจ้า
สุทยาเชอเจ้าฟ้าอัญญาจกเตชาวช (กรมหลวงนครราชสีมา) ไปประชวรหนัก ต้องเสด็จ
พักอยู่ที่เมืองบันตงเกือบเดือน ในระหว่างนั้นเสด็จกรมหลวงราชบุรีดิเรกฤทธิ์ (เมื่อยัง
เป็นกรมหมื่น) ก็ประชวร เจ้าพระยายมราชก็ป่วยลงด้วย ก็ยังเกิดลำบากในกระบวร
เสด็จพอเจ้าพระยายมราชหายป่วยเป็นแต่ยังอ่อนกำลัง พระอาการกรมหลวงราชบุรีดิเรก
ก็ตายฉับ ทนอเห็นจว่าพอจะกลับได้ จึงโปรดให้กรมหลวงราชบุรีกับเจ้าพระยายมราช
กลับมาก่อน มิได้ตามเสด็จตลอดทาง

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๕ โปรดฯ ให้เป็นข้าหลวงไปทำหน้าที่ตั้งสัญญาที่เมืองกตมตัน

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๖ โปรดให้พระยามหาอำมาตย์ (ตั้ง จิรายุทธ์) เมื่อยังเป็น
พระยาศรีสุทนต์เทพสถิตตลอดองครักษ์กรมมหาดไทย ตามเสด็จกรมหลวงนครชัยศรีบุรี
(เมื่อยังเป็นกรมหมื่น) ไปราชการถึงยุโรป พระราชทานพระบรมราชานุญาตให้ข้าพเจ้า
เรียก พระยาศรีสุทนต์ฯ เข้าไปรับราชการในตำแหน่ง ปลัดตลอดองครักษ์กรมมหาดไทย
ชั่วคราวแล้วกลับออกไปรับราชการตามเดิม และในบั้นนี้โปรดให้เป็นข้าหลวงไปรับ
เสด็จสมเด็จพระเจ้าสุทยาเชอเจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ (สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระนครสวรรค์
วรพินดี) ที่เมืองบันตงเมื่อเสด็จการทรงศึกษาในยุโรปเสด็จกลับคนมาขังพระนคร นอก
จากนั้นในเวลาเมื่อเจ้าพระยายมราชเป็นข้าหลวงเทศาภิบาล ได้ส่งของพระเดชพระคุณรับ
เสด็จพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาศมณฑลนครศรีธรรมราชถึง
๔ ครั้ง เป็นเหตุให้ทรงพระเมตตาปราณีทวงเจ้าพระยายมราชและท่านผู้หญิงคตมขงชน
เป็นลำดับมา

ถึง พ.ศ. ๒๔๔๗ ข้าพเจ้ากำหนดว่าจะออกไปตรวจราชการมณฑลนครศรีธรรม
ราช ตั้งให้เจ้าพระยายมราชตั้งเรือศรีธรรมราชเข้ามารับ และให้เตรียมพาหนะสำหรับ
เดินบกไว้ ณ เมืองนครศรีธรรมราช จะไปตรวจถนนลำห้วยจะไปจังหวัดตรงด้วยกษัตริย์
คตมตัน เมื่อก่อนขัวพระเจ้าจะออกจากกรุงเทพฯ กรมหมื่นมหิศร์ราชหฤทัยเสนาบดี

กระทรวงพระคลังทรงเจริญตำแหน่ง จึงทรงพระกรุณาโปรดฯ ให้พระยาสุริยานุวัตร (เกิด บุญนาค) เสนาบดีกระทรวงโยธาธิการย้ายไปเป็นเสนาบดีกระทรวงพระคลัง แต่ ยังหาได้ทรงตั้งเสนาบดีกระทรวงโยธาธิการไม่ ข้าพเจ้าไปถึงเมืองนครศรีธรรมราช เจ้าพระยามรราชมถาคอยอยู่ที่ถนนและจัดพาหนะเตรียมไว้พร้อมแล้ว ข้าพเจ้ากำหนดจะ ะพักอยู่เมืองนครศรีธรรมราช ๒ วันแล้วจะเดินทางไป แต่พอไปถึงได้วัน ๑ ก็ได้รับ พระราชโอรสเสด็จว่า “ฉันเห็นว่าพระยาสุริยามรรคาการกระทรวงโยธาธิการได้ เธอจะ ให้ได้หรือไม่ ถ้าให้ได้ก็ส่งให้เข้ามาโดยเร็ว” ดังนี้ ข้าพเจ้าอ่านพระราชโอรสเสด็จ เข้าใจเหตุที่ดำรัสถามข้าพเจ้าว่าถวายพระยาสุริยามรรคาได้หรือไม่ คงเป็นเพราะทรงพระราช ดำริเกรงว่าข้าพเจ้าจะหาตัวแทนถวายไม่ได้ ข้าพเจ้าก็ยังไม่คิดเห็นว่าจะได้ผู้ใดแทน แต่เห็นว่าตำแหน่งเสนาบดีสำคัญกว่าเทศา และบุญมาถึงพระยาสุริยามรรคาได้มีเกียรติยศ ยิ่งขึ้นไป ไม่ควรข้าพเจ้าจะขัดขวาง ถึงจะลำบากในการหาตัวแทนก็คงทนเอา จึงให้ เชิญพระยาสุริยามรรคา มาหาแล้วส่งพระราชโอรสเสด็จให้คิด ทำนุบำรุงแล้วก็นั่งยอมได้จา ประการใด คงเป็นเพราะเห็นว่าเมื่อนครศรีธรรมราชทรงเห็นข้าพเจ้าโดยเฉพาะคือ ข้าพเจ้าเป็นผู้พูดก่อนก็แสดงความยินดีต่อท่าน และสั่งให้ท่านรีบกลับเข้าไปกรุงเทพฯฯ ตามพระราชประสงค์ แล้วจึงมีโอรสเสด็จกราบทูลต้นของว่า “ข้าพระพุทธเจ้าเห็นตามพระ- คำว่า ได้สั่งให้พระยาสุริยามรรคาเข้าไปกรุงเทพฯฯ แล้ว” ฉะนั้นเมื่อข้าพเจ้าจะออกเดินทาง เจ้าพระยามรราชมาสั่ง เมื่อจับมือจากหน้าศาลาหลังคาด้วยกนกทั้ง ๒ ฝ่าย เพราะในใจ มทั้งความยินดีและความอาลัยระคนปนกัน พอข้าพเจ้าออกเดินทางไปแล้วท่านก็รีบไปรับครอบครัวที่เมืองสงขลาพากันเข้าไปกรุงเทพฯฯ ไปอยู่บ้านเดิมซึ่งได้รับมรดกพระยา ชยวิเศษ ณ ตำบลบางขุนพรหม

๕) ประวัติครอบครัวเป็นต้นมาในรัชกาลที่ ๕

เจ้าพระยามหามาเป็นข้าหลวงเทศาภิบาลอยู่ ๓๐ ปี ถึง พ.ศ. ๒๔๔๘ ทรงพระ
กรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ท่านเข้ามารับราชการในตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงโยธาธิการ
เวลานั้นอายุท่านได้ ๕๕ ปี ชนแรกโปรดให้เป็นที่ปรึกษาตำแหน่งเสนาบดีอยู่สักสองสาม
เดือน เหมือนอย่างทศของเสี้ยวก่อนว่าจระดำมารถเป็นเสนาบดีได้หรือไม่ แล้วจึงทรง
ตั้งให้เป็นเสนาบดีตำแหน่งนี้ แต่ยังคงมีนามว่าพระยาสุมนนจนตยตยตยตยตยตย
ท่านเป็นเสนาบดีกระทรวงโยธาธิการ แต่งเรื่องประวัติครอบครัวเจ้าพระยาของขอออกคือ
สักหน่อย ด้วยคงแต่เจ้าพระยามหามาเป็นเสนาบดีอยู่ในกรุงเทพฯ แม่
จะได้พบปะกับข้าพเจ้าเสมอ และยังรักใคร่กันสนิทเหมือนอย่างก่อนก็ แต่รับ
ราชการต่างกระทรวงกัน ข้าพเจ้าไม่รู้อะไรของท่านจนถนัดเหมือนเมื่อเป็นข้าหลวง
เทศาภิบาล ความที่ข้าพเจ้าแต่งอาจจะบกร่องหรือผิดไปได้บ้าง ถ้าเป็นเช่นนั้น
ต้องขออภัย

กระทรวงโยธาธิการในสมัยนั้นคิดเป็น ๓ แผนก คือ กรมรถไฟแผนก ๓ กรม
ไปรษณีย์และโทรเลขแผนก ๓ และกรมโยธาแผนก ๓ การงานแผนกต่าง ๆ เหล่านี้
เวลาเมื่อเจ้าพระยามหามาไปว่าการกระทรวงโยธาธิการ กรมรถไฟพวกฝรั่งผู้เขย
ชาญทำการอยู่เป็นพัน เสนาบดีเป็นแต่ตรวจตราและช่วยชี้แจงแก่ไขความขัดข้องที่
เกี่ยวกับกระทรวงอันมีผู้เป็นการหนักนัก กรมไปรษณีย์โทรเลข สืบแต่พระเจ้าอยู่หัว
ก็ได้โปรดให้แก้ไขระเบียบเรียบร้อยมาไม่ช้านัก แต่การในกรมโยธากำตั้งยัง
ต้องเอาเจ้ากรมออกจากตำแหน่ง แรกเจ้าพระยามหามาเข้าไปเป็นเสนาบดีต้องแก้ไข
ของกรมโยธาเป็นการสำคัญ ก็ในเวลานั้นกรมโยธากำตั้งสร้างพระราชมนต์เขยใน
หม่อมพระที่นั่งอมพรสถานทพระราชวงศ์ตั้งอยู่ด้วยแห่ง ๓ เจ้าพระยามหามาเข้าไป
แก้ไขระเบียบการงานที่สร้างพระราชมนต์เขย มีโอกาสได้เข้าเฝ้าสมเด็จพระพุทธเจ้า

หตวงเพอเรียนพระราชปฎิบัติ และรับสั่งมาท้าวการตามพระราชประสงค์ของ ๆ หรือ
 วาอกนยหนึ่งคอกโตเข้า โทษคดีนี้ทพระองค์ทรงคนยงชน ต้มเค็ชพระพุทเจ้าหตวงก
 ทรงหยงเห็นคุณพิเศษของท่านเพิ่มชนออกอย่างหนึ่ง คือว่ากรงานช่นโตคตารตั้ง
 เจ้าพระยายมราชมีสติปัญญาสามารถเข้าใจพระราชประสงค์ได้ โดยถูกต้อง และพยายาม
 ทำการน ๆ ให้สำเร็จได้ตั้งพระราชประสงค์ เป็นเหตุทจะพอพระราชหฤทัยใช้สอย
 เจ้าพระยายมราชมาแทน ความทกถาอนมเคาเงอนทจะพงเห็นคงเช่นเมื่อจะเสด็จไป
 ยุโรปครั้งที่ ๒ มีพระราชหัตถเลขาถ่าอณพระองค์ทรงฝากฝังเจ้าพระยายมราชให้เอาเป็น
 ชระชวยคแลพระวราชฐานคด้วยคน ๓ มีถ่าเนาจดหมายเจ้าพระยายมราชกราบทูลตอบ สือ
 ให้เห็นทงชอททรงพระเมตตาเจ้าพระยายมราชอย่างต้นทต้นม ในเวदानน และเจ้า
 พระยายมราชมีความสำนึกกดี ในนาใจเพยงไร จึงให้พิมพ์ถ่าเนาจดหมายเจ้าพระยา
 ยมราชลงในทวย

(ถ่าเนา)

วันที่ ๒๗ กุมภาพันธ์ รัตนโกสินทรศก ๑๒๕
 ข้าพระพุทธเจ้า พระยาสุมนทยงนค ขอพระราชทานกราบ
 บังคมทูลพระกรุณาทราบบถ่าระอองชูลพระบาทพระราชอาญาไม่พ้นเกล้า
 ด้วยเข้าฉนนข้าพระพุทธเจ้าได้รับพระราชทานพระราชหัตถเลขา
 ลงเวदानน ทรงพระราชปรารภถึงจะเสด็จประพาสยุโรป แลโปรด
 เกล้า ๆ ให้ข้าพระพุทธเจ้าหมนคตรวจคราทพระทงอุมพรตั้งถานเสมอ
 เผื่อถ่าจะมการชคชองประการโค ก็ให้ส่งนองปรนคชพระคุณไป แล
 จะโปรดเกล้า ๆ พระราชทานกระแฉร์เป็นทงราชการคด้วยกบในชน
 โปรดเกล้า ๆ ให้ข้าพระพุทธเจ้ารับคคโทรศัพทระหวางพระทงอุมพร
 กับถ่าหนกส่งเค็จกรมหตวงนริศ^(๑) ๆ เพื่อจะได้พุดถึงกันได้ในเวตาเมื่อ

๒๕/11/2565 (๑) เวदानนทรงดำรงค์ตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงวัง

มีการจำเนน กับมีขอความอื่น ๆ อีกหลายประการนั้น ข้าพทชเจ้า
 ได้ทราบเกล้าทุกประการแล้ว พระเดชพระคุณเป็นต้นเกล้าหาทศมได้
 ททรวงพระมหากษัตริณาได้วางพระราชฤทัยตั้งน ข้าพทชเจ้า
 รู้สึกความปลื้มปิติใจเป็นอย่างยิ่ง ความจริงข้าพทชเจ้าเป็น
 คนแก้วดี ได้เดาเรียนน้อยบาง แต่เชื่อถือในความกตัญญูกระตือรือร้น
 ว่าเป็นสัตว์สัตมคงคิดแต่เป็นราชแก้ว ได้มาตระของขุดพระบาทให้ทรวง
 พระมหากษัตริณาชบเกล้า ๆ ถึงเพียงน กัดงใจกระตือรือร้นของพระคุณทง
 ราชการแผ่นดินแต่ในสวนพระองค์ ไม่ถือว่าการหยามหรือการตะเยียด
 หรือความเห็นจเห็นอยอย่าง ใดอย่างหนึ่งเลย

อีกประการหนึ่งข้าพทชเจ้ารู้สึกเสมอว่า ได้มาตระของขุด
 พระบาทยอมเป็นหนักอนล้ำคณแห่งพระราช อาณาจักรสยาม อยู่พระองค์
 เดียว ถ้าจะเปรียบกตกับพระเจ้าแผ่นดินในประเทศยุโรป เพราะ
 ฉะนั้นการรักษารพระองค์จึงเป็นการล้ำคณอย่างยิ่ง แต่ไม่ต้องสงสัย
 เล็ดจพระราชศกนเนครงน คงจะกระทำ ให้ทรวง พระเป็นคู่ขุดำราญชนเป็น
 อนมาก แต่ทจทรวงพระดำราญนทคองประกอบพร้อมด้วยแพทยอน
 วิเศษ แต่อากาศทางข้างเมืองนอกรประการ ๑ ทงราชการแผ่นดิน
 ตลอดถึงพระบรมวงศแดพระราชูประถากฝ่ายใน ทางข้างหนงนทคอง
 ให้เป็นทเรียบรอยปราศจากการขัดข้องด้วยประการ ๑ แม้วถการ
 ทางข้างหนงน ไม่เรียบรอยจะนับว่านททรวงดำราญพระราชฤทัย
 นนไม่ได้ ข้าพทชเจ้ารู้สึกเช่นนั้น เพราะฉะนั้นในระหวางเวตาท
 เล็ดจไม่อยู่น ข้าพทชเจ้าจึงได้คงใจอยู่ว่า ส่วนราชการ
 กระทรวงกจะร่นองพระเดชพระคุณมิให้ถอยหลัง ส่วนราชการใน

พระองค์สั่งให้ไตร่ตรองมอบหมายไว้ กระงั้นองพระเศษพระคุณ โดย
เต็มกำลัง หรือให้ยกกว่าแต่คงประทับอยู่ในพระนคร
อนึ่งเครื่องโทรศัพท์ทนน ข้าพระพุทธเจ้าได้สั่งให้ตั้งมือทำใน
ฉันทรงนแดว.

ควรมีควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ

ข้าพระพุทธเจ้า (ลงนาม) สุขุม นิชิต ขอดีระ

แต่เจ้าพระยายมราช เป็นตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงโยธาธิการอยู่ไม่เต็ม ๒ ปี

ก็เกิดเหตุต้องย้ายไปเป็นเสนาบดีกระทรวงนครบาล เหตุที่จะย้ายไปนั้นข้าพเจ้าทราบ

อยู่ ด้วยเกยจบเรื่องประวัติของตัวข้าพเจ้าเองอยู่บ้าง เรื่องเป็นดังจะเล่าต่อไปนี้

คือเมื่อ กระทรวงมหาดไทย จัดการปกครอง หัวเมืองเบนมณฑล เทศาภิบาลมาได้สักสอง

สามปี สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงทรงปรารภแก่ข้าพเจ้า ว่ากระทรวงมหาดไทยก็ได้

จัดตั้งปกครองหัวเมืองฉะเชิงเทราเป็นระเบียบแล้ว แต่กระทรวงนครบาลเฉยอยู่ไม่ได้จัดอะไร

ให้ชัดเจนเลย ทั้งจังหวัดทั้งกระทรวงนครบาลปกครองก็เหมือนอย่างมณฑล ๑ โอนเอา

ไปรวมเข้ากระทรวงมหาดไทยเสียเหมือนอย่างหัวเมืองมณฑลอื่น ๆ จะไม่ได้หรือ

ข้าพเจ้าคิดดู แล้วกราบบังคมทูล จาที่องค์ ท้อง ท้อง กระทรวง นครบาล ปกครอง เป็น อย่างมณฑล

หนึ่งก็จริง แต่เป็นมณฑลราชธานี อันเป็นทประมุขทั้งตั้งที่ค้อย่างยังและที่ราย

อย่างยังเหมือนกับราชธานีประเทศอื่น ๆ ถ้าโปรดให้ข้าพเจ้าต้องบังคับบัญชามณฑล

กรุงเทพ ฯ ด้วย เกรงจะติดกิจการต่าง ๆ ต้องประจำอยู่ในกรุงเทพ ฯ ไม่มีเวลา

ไปเที่ยงตรวจการตามหัวเมือง การที่จัดขึ้นตามมณฑลต่าง ๆ ก็ระตุคิโตรมหรือ

วิ่งวุ่นไปไม่เจริญ ข้าพเจ้าเห็นว่ามณฑลกรุงเทพ ฯ อยู่ใกล้พระนครพระกรุณา ถึง

ผู้บัญชาการจะหย่อนความสามารถก็อาจทรงพิจารณาเร่งรัดติดเค้นได้ ย้ำว่าเพงเขา

หัวเมืองมณฑลกรุงเทพ ฯ รวมเข้าในกระทรวงมหาดไทยเห็นจะดีกว่า ได้ทรงฟัง

ไม่ตรัสประการใดต่อไปเรื่องก็เป็นอันระงับมาหลายปี จนมกรณนี้เกิดขึ้นด้วยเรื่องตั้ง

พระราชบัญญัติลักษณะเกณฑ์ทหาร โปรดให้ใช้พระราชบัญญัติลักษณะมณฑล ๑

หรือ ๒ มณฑล ตามแต่กระทรวงมหาดไทยกับกระทรวงกลาโหมจะปรึกษาคงกัน
 ได้ใช้พระราชบัญญัติเกณฑ์ทหารตามหัวเมืองชนบทของมหาดไทย ดำเนินมาหลาย
 มณฑล แต่กระทรวงนครบาลไม่รับผิดชอบใช้พระราชบัญญัตินั้น ในมณฑลกรุงเทพฯ
 ด้วยอ้างว่าเป็นการยากเหลือกำลังที่จะทำได้ สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงทรงชดเคือง
 วันที่ ๓ ใน พ.ศ. ๒๔๕๐ เมื่อเสด็จกลับจากยุโรปแล้ว มีรับสั่งให้หาข้าพเจ้าเข้าไป
 เฝ้าในพระโอรุทาน คำรับสั่งว่า "ฉันทกรมเมือง (คือกระทรวงนครบาล) ค่อยไปไม่
 ไหวแล้ว เธอจะรับมณฑลกรุงเทพฯ ไปรวมกับมหาดไทยได้หรือไม่" โจข้าพเจ้า
 ก็ยังไม่อยากรับอยู่อย่างเดิม แต่ตั้งเกิดพระราชอุบายคิดตั้งทรงชั้นเคือง จะกราบ
 ทูลปฏิเสธเหมือนหนหลังก็เกรงจะออกกริ้วเสียดายนักข้านได้ ในขณะนั้นเหมือนอย่างเขาว่า
 "เทวดาตลใจ" ก็กราบทูลสนองว่า "แก้ด้วยสืบเปลี่ยนศตวรรษนามตั้งตั้งต่อกรม
 คือ โปรดให้ย้ายพระยาสุโขทัยมาดำรงกระทรวงนครบาล เพราะเคยชำนาญการ
 มณฑลเทศาภิบาลมาแล้ว และย้ายเสนาบดีกระทรวงนครบาลไปดำรงกระทรวงโยธา
 ธิการ บางที่จะแก้ไขความขัดข้องได้" มีพระราชดำรับสั่งตอบว่า "ชอบกล" แต่จก
 มิได้ทรงปรารภเรื่องนั้นต่อไป ต่อมาออกต้องถามวันกัมพระบรมราชโองการดำรับสั่ง
 ให้สืบเปลี่ยนศตวรรษนามตั้งตั้งกล่าวมา เจ้าพระยามรราชวงศ์ได้ย้ายไปเป็นเสนาบดีกระทรวง
 นครบาล แต่ในชั้นแรกยังคงเป็นพระยาสุโขทัยอยู่นั่นอยู่อย่างเดิม

สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง ทรงหยิ่งเห็นดีกับปัญญาสามารถของเจ้าพระยามรราช
 และได้เคยทรงใช้คิดคิดพระองค์ไว้วางพระราชอุบายอยู่แล้ว เมื่อย้ายตำแหน่งไปเป็น
 เสนาบดีกระทรวงนครบาล ก็โปรดให้ตั้งอำนาจการก่อสร้างในพระราชวังตั้งตั้งอยู่อย่าง
 เดิม และโปรดให้โอนกรมบัญชาภิบาลซึ่งพ่วงอยู่กับกระทรวงเกษตราธิการ ในเวลา
 นั้นมาขึ้นในกระทรวงนครบาลด้วย ครั้นเห็นควรจะยกความถอยหลังขึ้นไปเสด็จ
 กำเนิดของกรมบัญชาภิบาลด้วย ราวเมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๗ เจ้าพระยาอภัยราชา (โรตังยักมันต์)
 ทปรัถนาราชการทอไป กราบทูลว่าพวกชาวต่างประเทศมักคิดเตียนว่ากรุงเทพมหานคร
 ยังโลโครก และไม่มั่นคงหนทางสำหรับมหาชนไปมาตามสมควรแก่เป็นราชธานี ทูล

แนะนำให้คิดจตุมนต์เปอต (เทียบจนเรียกว่า "เทศบาล") เหมือนเช่นเขาจัดกันในเมือง
 ต่างประเทศ ทรงปรึกษาคำความเห็นของเจ้าพระยาอภัยราชาในที่ประชุมเสนาบดี เห็นว่า
 ที่จะจัดเทศบาลในกรุงเทพ ฯ อย่างเมืองต่างประเทศในสมัยนั้นยังไม่ได้ เพราะหนังสือ
 สัญญาทรงพระราชไมตรีไทยได้ทำไว้กับต่างประเทศมีอยู่ว่า ทั่วรัฐบาตไทยจะตั้ง
 กฎหมายอันใดที่บังคับถึงชาวต่างประเทศ ต้องบอกให้รัฐบาต (คือกงซุล) ต่างประเทศ
 ทราบก่อน คือเขายินยอมจึงจะตั้งกฎหมายเช่นนั้นได้ แม้ตั้งกฎหมายได้แต่ถ้าชาว
 ต่างประเทศตระเมิดกฎหมายก็ต้องไปร้องฟ้องต่อศาลกงซุล ความในหนังสือสัญญาม
 ยุดังนี้ แต่ชาวต่างประเทศในเมืองไทยก็อยู่ในกรุงเทพ ฯ เป็นพื้น จะจัดเทศบาล
 คงคิดขัดด้วยพวกกงซุลต่างประเทศเข้ามาเกี่ยวข้องของบึงกันคนในบังคับของตนได้แย่งให้
 ขัดข้องต่าง ๆ ยากที่จะจัดให้สำเร็จได้ เจ้าพระยาอภัยราชาถ้อยยอม แต่สมเด็จพระ
 พุทธเจ้าหัดทรงพระราชปรารภว่า ที่เขาคัดค้านนั้นเป็นความจริงโดยมาก เราจะมิ
 ได้โทษหนังสือสัญญาไม่ทำอะไรแก้ไขให้ดีขึ้นเสียเลยหาควรไม่ จึงดำรัสสั่งให้ตั้ง
 "กรมผู้รักษาบาล" ขึ้นสำหรับบำรุงสาธารณสุขในกรุงเทพ ฯ ด้วยบำบัดความได้ใครก
 และทำถนนหนทางเป็นต้น ทรงตั้งเจ้าพระยาเทเวศร์วงศ์วิวัฒน์ (ม.ร.ว. หลาน กุญชร)
 เมื่อยังเป็นพระยาจางวางมหาเดกเป็นอธิบดี กรมผู้รักษาบาลได้ทำการงานบำรุงพระนคร
 มาหลายอย่าง ครั้นทรงตั้งเจ้าพระยาเทเวศร์ ฯ เป็นเสนาบดีกระทรวงเกษตราธิการ
 ยังไปรัต ฯ จะให้เจ้าพระยาเทเวศร์ ฯ อำนวยการผู้รักษาบาลอยู่ด้วย กรมผู้รักษาบาลจึงไป
 พัวงอยู่กับกระทรวงเกษตรา ฯ เมื่อเจ้าพระยาสยามมราชเป็นเสนาบดีกระทรวงนครบาลนั้นประ
 จวบเวลาเจ้าพระยาเทเวศร์ ฯ มีอาการเจ็บป่วยทุกสภาพจึงต้องออกจากตำแหน่งเสนาบดี
 ทรงประจบเวลาดำรงทรงพระราชดำริจะสร้างสิ่งสำคัญ คือ "ประปา" ซึ่งหาจัดมาให้
 บริโภคในกรุงเทพ ฯ และสร้างพระที่นั่งอนันตสมาคมที่ในพระราชวังดุสิต จึงไปรัต ฯ
 ให้โอนกรมผู้รักษาบาลมาขึ้นในกระทรวงนครบาล เมื่อเจ้าพระยาสยามมราชเป็นเสนาบดี
 กระทรวงนครบาล หรือกล่าวอีกอย่าง ๑ รวมหน้าทบทบทงพนักงานก่อสร้างซึ่งเคยอยู่

ในกระทรวงโยธาธิการกับพนักงานก่อสร้างในกรมช่างไม้บ้าง ให้มาอยู่ในบังคับบัญชา
เจ้าพระยาอมรราชด้วยกัน

แรกเจ้าพระยาอมรราช (เมื่อยังเป็นพระยาสุโขทัย) เป็นเสนาบดีกระทรวง
นครบาล พอลูกหลานข้าราชการต่าง ๆ ในตำแหน่ง และได้เข้ามาคบกับ
ข้าราชการในกระทรวงแล้วก็เริ่มจัดกรรปการของท ให้ไพร่พลกรรปการต่าง ๆ
ในมณฑลกรุงเทพฯ ๑ อย่างเดียวกันกับหัวเมืองมณฑลไทย คือเสนาบดีนครบาล

ผู้บัญชาการมณฑล กำหนดท้องที่ในจังหวัดกรุงเทพฯ ๑ เป็น "อำเภอชนบท" และ
"อำเภอชนบท" อำเภอชนบทให้กรมการอำเภอและกำนันผู้ใหญ่บ้านปกครองเหมือน
อย่างหัวเมืองมณฑลไทยแต่อำเภอชนบท คือ คือพระนครและจังหวัดธนบุรี
มีกรมการอำเภอโดยตรงต่อกระทรวง ห้ามกำนันผู้ใหญ่บ้านไม่ เมื่อวางระเบียบ

ปกครองทมิฬพนักงานสำหรับปกครองคดีครอบครัวทุกชั้นแล้ว ก็ประกาศใช้พระราช-
บัญญัติลักษณะเกณฑ์ทหาร อันเป็นเหตุให้เปลี่ยนตัวเสนาบดีดังกล่าวมาแล้ว ที่ใน

มณฑลกรุงเทพฯ ๑ แต่พอตั้งตนก็เกิดความด้วยพวกคนในกรุงเทพฯ ๑ คน พวกคนบ้าน
ไม่ขายของ เวลานี้ข้าพเจ้ายังอยู่ที่บ้านการิมเชิงสะพานดำรงสถิตย์ มีคนเช่าบ้าน
หนานขายของอยู่ ๒ บ้าน ข้าพเจ้าเห็นบิคร้านก็ให้ไปเรียกเงินผู้เช่ามาถามว่าความ
เดือดร้อนอย่างไรหรือจึงบิคร้าน ได้รับคำตอบว่าไม่มีความเดือดร้อนอย่างไร แต่

พวกคนเขาทั้งไปปลิวถึงบิคร้าน ว่าถ้าไม่ทำตามดังพวกเขาจะฆ่าปล้นทำลายของใน
ร้านให้หมด กงฉวยคองบิคร้าน ขอนายหลังมาข้าพเจ้าอ่านหนังสือฝรั่งแดงว่าด้วย

ประเพณี ในเมืองจีนจึงไตร่ตรองเหตุของการบิคร้าน เขาเล่าว่าเมืองจีนไพร่พลกรรปการ
อย่าง "กินเมือง" (ตั้งพรรณนามาในท่อนแล้ว) มาแต่คักค้าบวรพี แต่อาณาเขต
เมืองจีนกว้างใหญ่ไปมาถึงกันยาก ถ้าราษฎรเมืองไหนถูกเจ้าเมือง "บิคน" (เขา
แปลเป็นภาษาอังกฤษว่า "ปล้นชิง") เหลือทน จะไปร้องเรียนต่อจตุตถ (อุปราช)

ก็ไม่ถึง จึงมักตกลบิคร้านไม่ค้าขาย เพื่อให้ชาวกระบือไปจนถึงจตุตถจะได้ให้มาช่วย

ฝรั่งทุกชั้นชน พวกราชทูตจีนและใช้ประเพณีมาชานาน คงมีเงินบางพวกแนะนำให้
 จีนในกรุงเทพ ฯ ทำอย่างนั้น แต่พวกจีนท้าวชายหาเลี้ยงชีพไม่พอใจจะบริวารจึงต้อง
 ขูขู่ใหญ่ให้กลัว ครึ่งหนึ่งเจ้าพระยายมราชท่านไปปรึกษากับกรมหลวงนครชัยศรีสุรเดช
 (กษัตริย์เก่าของท่าน) เมื่อทรงดำรงตำแหน่งเสนาธิการทหารบก ตกตงกันใช้อุบายให้
 ทหารม้าสัก ๒ กองร้อยแยกกันเป็นหลายหมวด เดินแถวผ่านไปตามถนนเจริญกรุงจน
 ถึงบางรัก และตอนซึ่งมีจมนอยู่มากในเวลามายคล้ายกับไปตรวจตรา ไม่มีใครรู้ว่า
 ทหารม้าจะลงไปทำอะไร พอรุ่งขึ้นเจ้าพระยายมราชให้หน่วยพลตระเวนลงไปตั้งให้จีน
 เปิดร้านขายค้าเหมือนอย่างเดิมก้อยม (และยี่นัต) เปิดด้วยกันหมด ยกเรื่องมากต่าง
 เบินตัวอย่างพอให้รู้ จริตการของเจ้าพระยายมราช ซึ่งชอบและสามารถจะทำการงาน
 กตมเกลียดกบกระทรวงอื่น ไม่ถือเป็นเขาเป็นเรา จึงทำการให้สำเร็จประโยชน์แก่
 ราชการบ้านเมืองมาก

ถึง พ.ศ. ๒๔๕๓ เมื่อปรากฏเกียรติคุณว่าสมควรเป็นเสนาบดีกระทรวงนครบาล
 แล้ว จึงทรงพระกรุณาโปรดสถาปนาเป็นเจ้าพระยายมราชเต็มตามตำแหน่ง เมื่อทรง
 ตงมประกาศดังนี้

ศักดิ์คุณ พระพุทธเจ้าองค์แรก เป็นอภิศักดิ์องค์แรก ๒๔๕๓ พรรษา บัณฑิตนักกล
 จันทรคตินิยม มีกตมถึงวจนะ กตมมาศ กภาพักษ์ จันทรวาร สุริยคติภาต รัตน-
 โกถันทรคติ ๓๒๗ พุศศิกายนมาศ ไส้ภัสมาศาคณพิเศษ ปริเฉทภาตกำหนด

พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์ บดินทรเทพยมหามงกุฎ บรูษย-
 รัตนราชวอจัญญ์ วรุตมพงษ์บริพัตร วรชิตยราชนิกรโธม จาตุรันตพบรม มหา-
 จักรพรรดิราชสังกาศ ๑.๓.๑ ปรมินทรธรรมิกมหาราชาราชาราชบรมนารถบริพัตร พระ
 จุดจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชดำริว่า พระยาสุขุมฯ ได้เริ่มต้นบริหารการ
 มาในกรมศึกษาธิการ ด้วยเหตุเป็นผู้ได้เรียนภาษาบาลีพมลาวรู้เจ้าแปดในตำนานมี
 ประโยคได้เป็นเปรียญ ๗ ภายหลังได้เป็นผู้โดยเสด็จพระเจ้าลูกเธอ ๔ พระองค์ออกไป

ทรงเจ้าเรียนในประเทศยุโรปเป็นครั้งแรก เพราะเหตุที่ได้ถวายพระอักษรภาษาไทย
มาแต่ยังเด็กอยู่ในกรุงเทพ ฯ เป็นที่รักใคร่ของพระเจ้าลูกเธอผู้เป็นศิษย์โดยสิ้นทุก
พระองค์ ครั้นเมื่อพระเจ้าลูกเธอเสด็จเข้าเรียนภาษาอังกฤษในเวทาวัง จึงทรงพระ
กรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้เป็นผู้อยู่ในสถานทูตสยามกรุงลอนดอนอีกตำแหน่งหนึ่ง ได้ถือ
เอาโอกาสอันออกไปอยู่ในประเทศยุโรปนั้นด้วยดี เรียนภาษาอังกฤษในเวทาวัง ๗ ปี
ที่ได้รับราชการอยู่นั้นด้วยความเพียรและทุนของตนเอง มีความรู้กว้างขวาง ทั้งเป็นผู้
ได้เข้าตามเสด็จพระเจ้าองค์ยาเธอ กรมหลวงเทเวศวงศ์โรประการ แลพระเจ้าองค์ยาเธอ
กรมหลวงดำรงราชานุภาพ ซึ่งเสด็จไปยังราชสำนักต่าง ๆ ในประเทศยุโรปแต่อเมริกา
ในชั้นที่ทรงที่สุดได้เป็นเลขานุการ แลทำการแทนราชทูตสยามในประเทศอังกฤษชั่วคราว
ครั้นเมื่อกลับเข้ามายังกรุงเทพพระมหานคร ได้เริ่มรับราชการเป็นเลขานุการเสนาบดี
กระทรวงมหาดไทย แล้วไปเป็นข้าหลวงพิเศษจัดการเมืองสงขลาแลเมืองพัทลุง ซึ่ง
ภายหลังรวมเป็นมณฑลนครศรีธรรมราช แล้วแต่ขยายออกไปถึงเมืองมลายู ๗ เมือง
ได้เริ่มคนตั้งการปกครองมณฑลด้วยความสามารถเป็นอย่างมาก วางแบบอย่างการ
ปกครองการสรรพากรแต่ตั้ง เริ่มตั้งการยุติธรรม วางระเบียบแบบอย่างก่อนที่จะตั้ง
ยังกระทรวง ส่วนการโยธาในกระทรวงนั้นก็ได้ซุกคตองแลทำทาง เป็นที่นิยมไป
มาทางบกทางเรือเป็นอย่างมาก ส่วนการปกครองเมืองมลายูซึ่งเป็นกรยากด้วยเกี่ยว
แก่ศาสนา ก็ได้จัดอภิวรณาอนุโลมตาม ให้เป็นการดำริจัดตั้งเป็นแบบอย่างเรียบร้อย
ได้ ส่วนการในระหว่างที่รับราชการนั้นก็มีหลายคราว คือไปประเทศอินเดียแลยวา
แต่ไปรักษาราชการแต่ทำสัญญาเมืองกตมดิน อันเป็นขอราชการสำคัญที่ต้องใช้สติ
ปัญญาเป็นอย่างมาก ได้รับราชการในมณฑลนอกกรุงเป็นเวลาราว ๑๐ ปี มีความรู้
แลชำนาญกิจข้างขวางในทางปกครองพระราชอาณาเขต ครั้นเมื่อรัตนโกสินทรศก ๑๒๕
จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้เข้ามารับราชการในตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงโยธา
ธิการ ได้เริ่มจัดการในกระทรวงนั้น ทั้งเป็นผู้ได้รับสนองพระเดชพระคุณการส่วน

พระองค์ในการก่อสร้างพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย และดำรงพระการก่อสร้างพระที่นั่งอนันต-
 สยามมณเฑียรสถาน ได้โปรดเกล้าฯ ให้ย้ายไปรับราชการในตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงนครบาล เพื่อจะได้
 ตรวจตราจัดการปกครองมณฑลกรุงเทพฯ และบัญชาการกรมตำรวจภูธร ส่วนการที่
 ได้สนองพระเดชพระคุณเฉพาะพระองค์ มีการก่อสร้างพระที่นั่งเป็นต้น กงคกงคตอยู่
 เป็นการเฉพาะคนออกแผนกหนึ่ง

พระยาสุโขทัยมณฑลเป็นมอชยาศัยขอตรง มนคงคือความคัดค้านได้กำหนดไว้ว่า
 จะทำแล้อมใดละเลยให้จดจางเกิดอนกถาย มีความรู้แต่ตั้งบัญญัติพอใช้ความตั้งใจ
 นนให้ดำเนินไปได้ด้วยแยบคาย แลอุปบายอันชอบประกอบด้วยความกตัญญูแด่คฤเวท
 ทงเมตตาปราณเป็นเบื่องนา มีความอด้าหะแลความเพียรเป็นกำลัง จึงอาจจะยังราชกิจ
 ทงปองในหน้าที่ให้สำเร็จได้โดยสะดวกควรจจะชม เป็นทนายทงไปในหมื่นเป็นอันมาก
 ปรางฎมาโดยลำดับ ทรงพระราชดำริว่าผู้ซึ่งมอชยาศัยแลความอด้าหะแลความเพียรเป็น
 จะได้รับราชการในตำแหน่งหน้าที่ทนายจจะไป เป็นผู้สมควรจะได้ทรงพระกรุณา
 โปรดเกล้าฯ ยกย่องขึ้นไว้ในตำแหน่งเจ้าพระยาให้เป็นตจวอย่างของข้าราชการทงปอง
 สืบไปภายหลัง

จึงมีพระบรมราชโองการ ดำรัสสั่งให้สถาปนาพระยาสุโขทัยมณฑลขึ้นเป็น
 เจ้าพระยา มีสมญาจารึกในหิรัญบัฏว่า เจ้าพระยาสยามมราช ชาติเด่งนางคนรินทร
 มหิทรราชบริดศวีจชัย ราชมโหฬารยบริวิษ ภูมิพิทกษโตการกรณ สึงหพาหเทพย-
 มุราชวรราชธานีมหาสมุทรธาน สุ่มนัยบริหารอนเนกนรต้ามาคม สรรโพิถมมุตติธิ
 ศุขวิมณาการ มหานคราภิบาลอรรคมาตยาริบัติ อภยพิริยบรากรมพาหุคชนาม ถือ
 คึกคึกนา ๓๐๐๐๐ จึงเจริญฤทฤษชนมายุพรรณศุขศรีสวัสดิศัพพฒนมังคศ ๓๐๐๐๐
 บริวารตัมบุรณทุกประการ เทอญ

ภาคที่ ๒

ตอนที่ ๕

สมัยรัชกาลที่ ๒

พระวรวงศ์เธอ กรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิยากร

พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวชนเสวยราชสมบัติ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๓
 เสด็จขึ้นครองราชย์สืบมาอย่างเชื่องช้าแต่สำหรับตำแหน่งราชการได้บรรลุ
 ถึงขีดสูงสุด คือตำแหน่งเสนาบดีแก้ว การงานซึ่งท่านทำในระหว่างสมัยนั้น แสดงให้
 เห็นว่าท่านได้รับความรู้จากความรู้ความชำนาญอันประกอบด้วยความเฉลียวฉลาด
 นิสัยดีส่วนตัวของท่านและความประพฤติต่อผู้อื่นที่น้อยที่เกี่ยวกับท่านทั่วไป ก็แสดงให้
 เห็นว่าเป็นผลแห่งความชำนาญอันประกอบด้วยความเฉลียวฉลาดดังกล่าวมาแล้ว ซึ่งท่านเจริญ
 ขึ้นด้วยอายุได้และด้วยตาภายหลังท่านยังแสดงอุปนิสัยดีอันอ่อนโยนและก้อมคดียังจน
 โดยลำดับ

ในตอนที่ได้มาความประจักษ์ว่า ภายในระยะ ๕ ปี ที่ดำรงตำแหน่งเสนาบดี
 กระทรวงโยธาธิการและกระทรวงนครบาลนั้น ท่านได้ทำตัวให้เป็นที่ยอมรับของ
 พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวอย่างรวดเร็ว จนทรงดำแดงพระมหากรุณาธิคุณอุปการะ
 เป็นการส่วนตัว เช่นพระราชทานบ้านศาลาแดงให้อยู่ เจ็บไข้ก็เสด็จพระราชดำเนิน

หมายเหตุ ประวัติภาค ๓ และภาค ๒ แต่งในระยะเวลาเดียวกันผู้ทรงพระนิพนธ์
 ภาค ๓ ทรงท้อใจมาก ส่วนตอน ๕ ตอน ๖ แห่งภาคหลังนี้แต่งในกรุงเทพฯ ไม่
 โอกาสจะรอดูได้ว่าภาค ๓ จะทรงอย่างไรเพราะงานเมรุกระชั้นอยู่แล้ว เหตุฉะนั้นความ
 บางตอนอาจกล่าวกันบ้าง

รัฐประศาสน์นโยบายให้ แต่ไม่ได้จะได้ทรงควบคุมกดขี่เช่นเหมือนอย่างในรัชกาลที่แต่มา
 ส่วนเจ้าพระยามรราชนันทน์ เมื่อลักษณะการเปลี่ยนแปลงไปดังกล่าวนั้นแล้ว กษัตริย์
 ต้นองพระเดชพระคุณให้เป็นที่ไว้วางพระราชหฤทัยต่อมา ยังได้ทรงใช้มากขึ้น กษัตริย์
 ทรงพระเมตตาขึ้นโดยลำดับจนกระทั่งโปรดเกล้าฯ ให้ยกกระทรวงมหาดไทยอันเป็น
 กระทรวงใหญ่ที่สุดกระทรวงหนึ่งมาสมทบไว้ในความรับผิดชอบของท่าน เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๕
 ความสัมพันธ์ในระหว่างเจ้าพระยามรราชกับพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าฯ พอ
 จะแยกออกกล่าวได้เป็น ๓ ลักษณะ คือ

๑. ทรงชุบเลี้ยงเป็นฉันท์หลายและฉันเข้าในราชสกุล
๒. ทรงยกย่องฉันปราชญ์และอาจารย์
๓. ทรงใช้สอยและยกย่องฉันเสนาบดีและมุขมนตรี

จะได้พิจารณาหลักฐานจากเอกสารต่าง ๆ มาประกอบให้เห็นอาการทั้ง ๓ อย่าง
 ดังได้กล่าวมาแล้ว โดยลำดับ

ในฉันท์หลายและฉันเห็นได้จากพระราชหัตถเลขาส่วนพระองค์ทรงปรับทุกข์
 สู้เนื่อง ๆ ทรงมายังเจ้าพระยามรราชตลอดจนกระทั่งทรงฝากฝังชาวไทยส่วนพระองค์ซึ่ง
 ทรงเป็นห้องว่า เมื่อสิ้นพระองค์ลงไปแล้วอาจได้รับความลำบากอดอยากขัดสนเป็นต้น
 ในเวลาทรงทำพระราชพิธีนักษัตรครั้งใดโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพระยามรราชเข้าไปลงนาม
 เป็นพยาน และเป็นผู้กราบบังคมทูลสอบถามตามธรรมเนียมการทำนักษัตร นอกจาก
 นั้นยังได้พระราชทานพระมหากรุณาให้คงเครื่องเสวยรับเสด็จที่บ้านเนื่อง ๆ เวลาเสด็จ
 ประพาสบางครั้งโปรดให้ไปตามเสด็จ เมื่อพระราชทานตราวิสาขารัตนเป็นบำเหน็จ
 ความชอบส่วนพระองค์ ก็ได้ทรงวางคำยกย่องความดีความชอบด้วยพระองค์เองว่า
 “ได้ปฏิบัติ (พระองค์) เช่นพยาบาลในเวลาประชวรเป็นต้น (เวลาประทับอยู่ที่
 ประเทศอังกฤษ) นับว่าเป็นที่ทรงคุ้นเคยอย่างสนิทสนม ดังเคยทรงพระเยาว์แล้ว
 และต่อมายังได้สนองพระเดชพระคุณในส่วนพระองค์ ทั้งเมื่อก่อนเสวยราชย์และเสวย

ราชย์แล้ว” ครั้นเมื่อพระราชทานสัญญาบัตรทรงพระราชนิพนธ์รื้อยนามพระราชทาน
ด้วยว่า “นิตยภักดีศรีสุโขปถัมภก”

ในฉันทครุณนี้ นอกจากที่ทรงยกย่องอยู่บ่อย ๆ โดยทรงเรียกเจ้าพระยาอมราชว่า
“ศรี” แล้ว ควรจะสังเกตด้วยว่าในประกาศพระราชทานตราบัตร (๒๕๖๒) ซึ่งได้
อ้างมาข้างบนนั้นแล้วนั้น ยังมีความออกข้อหนึ่งซึ่งว่า “เจ้าพระยาอมราชได้รับราชการ
ถวายพระอักษรเมื่อประทับอยู่ ณ ประเทศอังกฤษ” อีกแห่งหนึ่งได้ทรงไว้ในคำนำ
พระราชนิพนธ์ “ตามใจท่าน” ซึ่งโปรดเกล้าฯ ให้พิมพ์ช่วยงานทำบุญอายุ ๖๐ ปี ของ
เจ้าพระยาอมราช เมื่อ พ.ศ. ๒๕๖๕ นั้นว่า “.....เรื่องต่อนั้น ..... ได้สำเร็จ
เป็นภาษาไทยจนได้โดยอาศัยความพยายามของผู้เป็นศิษย์ของเจ้าพระยาอมราชถึง ๒ คน
คือข้าพเจ้าผู้แปลและประพันธ์เรื่องคนหนึ่ง กับพระเจ้ายาเชอกรมหลวงปราจีนกตมิต
ผู้ทรงช่วยประทานความเห็นในทางแปลศัพท์และ ไฉนของเชกต์เบียร์คองคตหนึ่ง ซึ่ง
ข้าพเจ้ารู้สึกยินดีดี โอกาสตอบแทนบุญคุณที่เจ้าพระยาอมราชได้มาแก่ข้าพเจ้า เมื่อ
ข้าพเจ้ายังเยาว์วัยและอยู่ในประเทศห่างไกลจากเมืองบัตร์” ในสร้อยชื่อซึ่งทรงพระราช
นิพนธ์พระราชทานด้วยพระองค์เอง เมื่อตอนพระราชทานสัญญาบัตรนี้ กมอยู่ยวริค
หนึ่งซึ่งว่า “ฉันทุมราชครูฐานะอโรปการ” ในฐานะปรกษณ์ ได้ทรงยกย่องสืบมา
แต่ข้อที่เจ้าพระยาอมราชเคยเป็นเปรียญเมื่อครั้งอุปถัมภ์ จึงได้โปรดเกล้าฯ ให้แต่งตั้ง
ข้าพเจ้าเป็นอุปถัมภ์เจ้าผู้ตลอดของชุดพระบาท ในเจตนาดีจึงตั้งบุชาพระในงานนิสาจะบุชาที่พระ
คูโบถัดวัดพระศรีรัตนศาสดาราม และให้เป็นราชบัณฑิตถวายนาทพระที่นั่งอัฐทิศใน
เบื้องตนแห่งพระราชพิธีบรมราชาภิเษกทรงต้องคราว นอกจากนั้นยังได้พระราชทานพัด
เปรียญคำตองยกย่องความดีในทางธรรมวินัยอีกด้วย ในหมวดนี้บางที่จะควรกล่าวถึง
การที่โปรดเกล้าฯ ให้เป็นพระยาแรกนาหรือวางที่เสนาบดีกระทรวงเกษตราธิการเป็น
พระราชวงศ์ จะมาทรงทำหน้าที่พระยาแรกนาไม่ได้ เพราะได้ทราบจากตัวท่านเองว่า
ผู้เป็นพระยาแรกนาต้องรักษาตั้งแต่ทำการบูชาพระโดยละเอียดคือออกเป็นพิเศษ ได้โปรด
เกล้าฯ ให้ท่านทำหน้าที่นี้ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๕๕๕ จนถึง ๒๕๖๕

ในด้านทรงใช้และยกย่องฉันเสนาบดี และมอมนครนอญข้างจะเป็นเรื่องยาว
 ดึกหนอย เพราะความจริงถาจะวางอริยาศัยเจ้าพระยามวิราชแสด แท้จริงเจ้าพระยา-
 ยมราชมิได้มีนงัยเป็นปราชญ์หรือกวีหรือนกประพนธ์ แต่อย่างใดอย่างหนึ่ง หากเป็นผู้
 วิชาชนะแก่การ, วิชาใช้วิชาชนะแก่ความชั่วร้ายของผู้อื่นด้วยความดี แมแต่ตั้งตนเอง
 ถานกษณะอย่างดีมบรรณจนไม่รู้จักเดียงสาคด้วยความ โกรธ ถึงที่เหมาะแก่ณดีที่สถคคือ
 การทำราชการ การบังคับบัญชาคน ไม่ถึงใดก็กระทำให้ท่านเพ็ดเพ็ดนงไปกว่าการ
 ทำราชการ และดูเหมือนจะไม่รู้จักเห็นจเห็นอยเดียงด้วย ผู้ที่ไม่เคยร่วมราชการกับท่าน
 แต่คุ้นเคยกับท่านในส่วนตัว ได้เคยสังเกตว่าเมื่อกท่านกลับจากทำงานถึงบ้านแล้วใจก็ยัง
 หมกมุ่นอยู่ในข้อราชการ ถ้าจะคุยกับท่านเรื่องใด ๆ ก็ดูไม่จับใจเท่าเรื่องราชการในด้าน
 ทรงยกย่องดีคบัญชาของท่านเพื่อจะรวมความ ให้สั้น จึงขอแต่งด้วยหลักฐาน
 พระราชหัตถเลขาพระราชทานนามตั้งคุณตั้งยศไปน

เพราะหัดราชการของท่านในสมัยรัชกาลที่ ๖ นั้นเห็นจะแยกได้เป็น ๒ ตอนคือ
 ตอนเป็นเสนาบดีกระทรวงนครบาล ๓ ตอนทรงกรมกระทรวงนครบาลกับมหาดไทย ท่าน
 ดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ๓ ในตอนต้นนั้นจำจะต้องย้อนไปกล่าวถึง
 ความเบองหลังเล็กน้อย คือท่านเองเคยเล่าว่า พระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงได้ทรง
 พระราชปรารภกับท่านว่า การที่โปรดเกล้าฯ ให้เป็นเสนาบดีกระทรวงนครบาลนั้นโดย
 มีพระราชประสงค์จะให้จัดการที่เป็นชนใหญ่ ๒-๓ อย่าง ซึ่งยังไม่ได้ทำหรือทำแล้วยังไม่
 ถึงจะสำเร็จทีเดียวคือการกำหนดให้ประชาชนนมเวตาเข้ารับราชการทหาร ๓ การจัดระเบียบ
 ที่ประชาชนจะออกเงินอุดหนุนราชการเป็นรายตัว ๓ การประปาสำหรับพระนคร ๓ ต้อง
 อย่างข้างต้นนั้นได้สำเร็จไปแล้วในรัชกาลที่ ๕ แต่การประปายังค้างอยู่ ปัญหาเรื่องการ
 ประปานั้นเป็นปัญหาสำคัญ เพราะเวลานั้นโรคระบาด เช่นอหิวาตกโรคเกิดขึ้นเป็น
 คราว ๆ ในเวตาหน้าเตงนาในแม่น้ำเค็มหรือกรวย เมื่อมีโรคระบาดตูกตามชนครั้งใด
 ก็ยอมเสียชีวิตประชาชนและเสียความไว้วางใจแห่งนานาประเทศบริวารที่สถคคือ ตั้งจะ
 เห็นได้จากฉันทพอกฝรั่ง ในสหรัฐมตายชอบกต่างที่ถมว่า ถ้าใครจะมาเที่ยวกรุงเทพฯ

ไทย แม้ว่าบริษัทไทยโดยมากจะตั้งไม่ใคร่คิดในเจตนาหนักดี แต่บริษัทปูนซีเมนต์ไทย
เห็นว่าการค้าเร็วเรียบร้อยตลอดมา ในชนบทปูนซีเมนต์ชนิดนี้ได้อุตสาหกรรม ๕๐๐ ถึง ๖๐๐
ขยายการทำงานจนชนบทปูนซีเมนต์ชนิดนี้ถึง ๑๒๐๐ ถึง ๑๓๐๐ ถึง และสามารถแบ่งกำไรงามแก่ผู้ถือหุ้น

ในระยะแรกแห่งรัชกาลที่ ๖ เมื่อได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เริ่มตั้งกอง
เสนาธิการ ทานักได้อาษาสมัครเข้าเป็นพลเสนาธิการในกองหลวง ซึ่งพระบาทสมเด็จพระ
มงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงบังคับการด้วยพระองค์เอง ครั้นเมื่อขยายการเสนาธิการออกไป
ใหม่เสนาธิการภาคินแดน คือพลเรือนที่สมัครรับราชการทำหน้าที่ของกองทัพอากาศตามแบบ
Territorial Army ของอังกฤษระหว่างมหาสงครามนั้น ท่านได้เป็นผู้บัญชาการกอง
เสนาธิการภาคินแดนกรุงเทพฯ ซึ่งจัดเป็นกองพลใหญ่ เป็นตำแหน่งซึ่งได้รับคำยกย่องจา
“ยากมาก เพราะต้องบังคับบุคคลต่างกระทรวงทบวงกรมมากหลาย” (คัดจากคำ
ปรึกษาความชอบตามพระราชบัญญัติเครื่องราชอิสริยาภรณ์อันมีศักดิ์ รามาธิบดี
พ.ศ. ๒๔๖๐) ในหน้าที่ท่านได้โดยเสด็จไปฝึกซ้อมกลางสนามในเขตระหว่างนครปฐม
กับราชบุรี ในหน้าที่แม่ทัพต่อสู้กับพระองค์หลายครั้ง ได้เป็นราชองครักษ์พิเศษ จน
กระทั่งในที่สุดทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานยศให้เป็นนายพลเสนาธิการ
บำเหน็จ ในเวลาเดียวกันนั้นโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งกองเสนาธิการพระราชอาณาเขต
และให้เจ้าพระยามรราชเป็นเสนาธิการผู้บัญชาการกองเสนาธิการพระมหานครตลอดมาจนท่าน
พ้นจากหน้าที่ราชการ

ครั้นพุทธศักราช ๒๔๖๐ โดยที่รูปการณ์ในมหาสงครามเปลี่ยนแปลงไป คือ
การรบไม่ได้จำกัดอยู่ในระหว่างนครกับเท่านั้น เวลาคานาเยอร์มันออกทวารายแกลเรือ
ค้าขายเนื่องๆ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงปรึกษาเสนาบดีสภาเห็นชอบ
พร้อมกัน ในการที่จะเข้าร่วมสงครามกับฝ่ายสัมพันธมิตรเพื่อค้ำการกระทำของฝ่าย
เยอรมันดังใดกล่าวมาแล้ว หน้าที่กระเตรียมตบอยู่ในระหว่างทหารตำรวจและผู้ปกครอง
ท้องถิ่นเป็นอันมาก เจ้าพระยามรราชเกี่ยวข้องด้วยหน้าที่รักษาความสงบในพระนครตลอดจน
การจับกุมชนชาติที่เวลานั้นเป็นศัตรู ต้องกำกับงานของตนลงไปอยู่ที่กระทรวงนครบาล
ตลอดคืน ในคืนก่อนที่จะประกาศสงครามเมื่อรุ่งขึ้นก็มีการดำเนินดำเนินไปแล้ว เสนา-

กิจการทหารบก (สมเด็จพระอนุชาธิราช เจ้าฟ้ากรมหลวงพิษณุโลกประชานาถ) ซึ่ง
 เล็ดลงมาประทับอยู่ด้วยตลอดคืนนั้นออกพระโอษฐ์ว่า "ฉันเป็นห้องเจ้าคุณมาก เพราะ
 งานใหญ่และใหม่ไม่เคยเคยว่าจะเรียบร้อยถึงเพียงนี้ เมื่อสงครามถึงที่สุด ได้ทรง
 พระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานฐานันดรมหาโยธิน แห่งเครื่องราชอิสริยาภรณ์
 อเนกศักดิ์รามารับคิดเป็นเครื่องแต่งตั้งความชอบ ปราบรักษาประชากรมชอบดังนี้

"ขณะที่ปรึกษาประชุมกันตามความในพระราชบัญญัติมาตรา ๒๐ เห็นพร้อมกัน
 ว่า มหาอำมาตย์เอก เจ้าพระยามรราชซึ่งในตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงนครบาล ได้
 อำนวยการเรื่องเกณฑ์พลเมืองในกรุงเทพมหานครเข้ารับราชการ ตามพระราชบัญญัติ
 ลักษณะเกณฑ์ทหาร แต่เริ่มใช้พระราชบัญญัติในเขตคนมาจนนับต้นนับว่าเป็นราชการ
 ซึ่งยากยิ่งกว่าในเขตอื่น ๆ เพราะมีคนจำต้องนอนมาก ในทางนี้มากได้รับราชการ
 ในตำแหน่งผู้บัญชาการกองเสนาวิชาดินแดนกรุงเทพฯ แต่คนมาอันเป็นตำแหน่งยากมาก
 เพราะต้องบังคับบุคคลต่างกระทรวงทบวงกรมการมากหลาย นับว่ามีความชอบความ
 พระราชบัญญัติเครื่องราชอิสริยาภรณ์อเนกศักดิ์รามารับคิด มาตรา ๑๖ ตอนท้ายนั้น

"อันเนื่องในการประกาศสงครามเยอรมันแลเอาต์เรียชองการ ได้เป็น
 ผู้อำนวยการจับคนชนชาติศัตรู ทวงรักษาความสงบเรียบร้อยในพระนคร การอันหนัก
 สำเร็จเรียบร้อยคียง นับว่ามีความชอบความพระราชบัญญัติมาตรา ๑๕ ตอนท้ายหมาย
 อักษร จ. จึงเห็นว่าสมควรได้รับพระราชทานฐานันดรชั้นมหาโยธิน"

ใน พ.ศ. ๒๔๖๐ เกิดอุทกภัยทั้งในประเทศสยาม และประเทศอื่นโดยคนฝรั่งเศส
 ประเทศพม่า ซึ่งเป็นแหล่งเข้าใหญ่ที่สุดในโลกทั้งสามประเทศ เป็นเหตุที่จะพองฉุดฉีก
 ราษฎรจะอดข้าว ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ตั้งกรรมการกำกับตรวจตราการควา
 ขาวขณะนั้น เพื่อผ่อนผันให้เกิดทุกข์ภัย แต่ให้โอกาสให้ได้ผ่อนขยายบ้างตาม
 กำลังและจำนวนยอมให้การค้าขายต้องหยุดงกแต่ยกเดียว ได้โปรดเกล้าฯ ให้
 เจ้าพระยามรราชเจ้าร่วมอยู่ในคณะนั้นด้วย ท่านได้เป็นกรรมการที่ "เป็นราชการ"
 ยิงผู้หนึ่งในคณะนั้น ในที่สุดก็ดำมารับต้องกันทุกภพทุกภูมิให้เกิดจนได้

ก่อนที่จะผ่านไปผู้ยศที่ตั้งแห่งรัชกาลที่ ๖ คือคือนทวกรมกระทรงมหาดไทยนั้น
 จะคงกล่าวเค็มคยว่า ในระหว่างยุคแรกนั้นใต้ทรงพระราชดำริตั้งยศผู้คุมฝ่ายพลเรือน
 ชั้นนอกชั้นหนึ่ง เรียกว่า "มหาดำมาศนายท" ให้เทียบเท่าจอมพลทหาร และได้โปรด
 เลตรา ให้เสนาบดีกระทรวงการต่างประเทศ (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา
 เทเวธจวโรปการ) และเสนาบดีกระทรวงนครบาลรับพระราชทานยศชั้นนี้ ตั้งแต่นั้น
 มากมิได้พระราชทานยศชั้นแก่ผู้ใดอีก

ครั้นถึง พ.ศ. ๒๔๖๕ เจ้าพระยาสุรเสวกผู้ศีกทมอาการมวดยกราบถวายบังคมลา
 ออกจากตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ทรงพระราชดำริว่า แต่ก่อนนั้นการ
 ปกครองท้องที่แยกย้ายกันอยู่เป็นหลายกระทรวง คือพระนครอยู่ในหน้าทนครบาล หัว
 เมืองอยู่ในกตาทิหมมหาดไทยและกรมท่า ครั้น พ.ศ. ๒๔๖๕ ได้รวมหน้าทปกครอง
 หัวเมืองมาขึ้นอยู่ในกระทรวงมหาดไทยแต่แห่งเดียว บัดนั้นราชการได้ดำเนินมาถึงขีด
 ขันอันสมควรที่จะรวมหน้าทปกครองท้องที่ไว้แห่งเดียวได้แล้ว ทรงเห็นว่าเจ้าพระยา
 ยมราช "เป็นผู้ชำนาญในการปกครองท้องที่มานานแล้วทั้งในกรุงและหัวเมือง และอยู่
 ในฐานะแห่งมุขมนตรีเป็นที่ไว้วางพระราชหฤทัยเป็นอันมาก สมควรจะได้รับพระราชภาระ
 ตามโครงการณที่ตั้งขึ้นใหม่นี้" (คัดจากประกาศตั้งเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย
 วันที่ ๓ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๖๕) จึงโปรดให้เป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยตามรูปใหม่
 นี้ ในหน้าทจะคงจัดตั้งขึ้นหนึ่งถึงสองชั้นงานปกครองท้องที่ ใคร ๆ ก็ยอม
 ทรายอยู่แล้วจากกระทรวงมหาดไทยที่จัดขึ้นใหม่เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๕ เพื่อให้เขารับงานสมัย
 ใหม่ นั้น ปลัดหน้าทตุลาการไปไว้ยติธรรม แต่รวมการปกครองท้องที่หัวเมืองทั้งหมด
 เข้ามาได้ และมีกรมอัยการ (หัวเมือง) กรมป่าไม้ กรมสรรพากรนอก เป็นกรมชน
 ใหญ่ ๆ ซึ่งเกิดขึ้นตามระยะเวลาตอนนั้นบาง จัดขึ้นแต่เดิมบาง ผู้ทรงริเริ่มจัดการทั้งนี้คือ
 สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ความนิยมแห่งประชาชนหรือ
 ข้าราชการทั่วไป ตั้งแต่นั้นมาจนถึงรัชกาลที่ ๖ มีอยู่ว่าเป็นกระทรวงทกล่าวหน้าและ

บริบูรณ์ด้วยสัมฤทธิ์ภาพเป็นอย่างเยี่ยม เพราะมีพระหัตถ์เสด็จนามบทพระองค์นั้นเป็นข้อใหญ่ และด้วยเหตุตนเองงานที่เริ่มขึ้นใหม่หลายอย่างจึงมักเกิดขึ้นโดยอาศัยพระองค์ท่าน ยิ่ง เวลาต้องไปงานที่หนักของชนทุกชนกระทรวงนั้นขยายตัวใหญ่กว่ากระทรวงใด ๆ ทั้งสิ้น เมื่อเต็มเต็งกรมพระยาดำรงราชานุภาพประชวร แต่กราบถวายบังคมลาออกจากหน้าที่ ราชการ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงพยายามที่จะผ่อนผันโอนงาน ทพอจะโอนได้ไปไว้กระทรวงอื่นเสียบ้าง เพราะผู้ที่จะมีความสำคัญสำหรับด้วยมีสติปัญญา ด้วยให้เท่าเทียมกับเต็มเต็งกรมพระยาดำรงราชานุภาพหนักหายากอยู่ ทั้งคือนั้นงาน ใหม่เกิดขึ้นเป็นงานใหญ่ คืองานกรมข้าราชการชั้น เหตุฉะนั้นจึงได้โอนงานเรือนจำและ ดำรงไปไว้ในนครบาล (ตั้งกลางมาแต่ข้างต้น) และโอนงานสรรพากรนอกไปรวม กับสรรพากร ในชั้นอยู่กระทรวงพระคลังมหาสมบัติ โอนงานอัยการไปไว้กระทรวง ยุติธรรม ครั้นต่อมาได้มีอุปสรรคเกิดขึ้นบางอย่างในทางดำเนินงานระหว่างกรมใหญ่ ต่าง ๆ ซึ่งยังก้าวถ่วงกันอยู่บ้าง เช่น แผนกอัยการเมื่อไปเสียจากตั้งคดีปกครองท้องที่ ทำให้ความร่วมมือในระหว่างสองหนาทันมือขึ้น ในโอกาสที่กรมหนาทปักครองออก ครองหนึ่งใน พ.ศ. ๒๔๖๕ จึงได้โปรดเกล้าฯ ให้โอนหน้าที่อัยการมาไว้ในกระทรวง มหาคดีไทยใหม่ แต่ยกกรมราชทัณฑ์จากกระทรวงนครบาล ไปชั้นอยู่ในกระทรวง ยุติธรรมเพื่อแบ่งปันภาระแก่กัน

เมื่อเจ้าพระยามรราชเขมาเป็นเสนาบดีมหาดไทยตามรูปใหม่แล้ว ได้ตั้งใจจัดการ อย่างเข้มแข็ง เป็นที่สังเกตว่าการทำงานเดินคดีของแคว้นขึ้นมาใหม่จนมีเสียง (หนังสือพิมพ์) เรียกท่านว่า "The New Broom" (ไม้กวาดอันใหม่ซึ่งจะล้างกิจการต่าง ๆ) ใน ตอนนั้นได้ออกกฎเสนาบดีกระทรวงยุติธรรม อัยการ อัยการ อัยการ บางกฎน่าจะยากมากถ้าในทันที เพื่อ แต่งตั้งอนุสนธิแห่งประวัติการปกครองท้องที่ คือ:-

- ๓) ข้อบังคับลักษณะปกครองหัวเมืองชั่วคราว พ.ศ. ๒๔๖๕ ซึ่งกำหนดหน้าที่ อำนาจและความรับผิดชอบของเจ้าหนาทปักครองท้องที่ตามลำดับชั้น น่าจะอธิบายลงใน ระยะเวลาโดยว่า การกำหนดหน้าที่ อำนาจ และความรับผิดชอบนั้น เต็มมากเคยมี โดย

พระราชบัญญัติปกครองท้องถิ่น ร.ศ. ๓๓๖ เป็นต้น แต่เทศา, เจ้าเมือง, และนายอำเภอ
 มิได้ทำงานเฉพาะแคว้นงานของกระทรวงมหาดไทยอย่างเดียว หากต้องทำงาน "ฝาก"
 จากกระทรวงอื่นอีกด้วย เพื่อจะอาศัยใช้อำนาจของผู้ปกครองท้องถิ่น เช่น ในการภาษีอากร
 ก็ต้องใช้อำนาจผู้ปกครองท้องถิ่นบางอย่าง ในการศึกษาท้องถิ่นใช้อำนาจที่จะเกณฑ์เด็ก
 มาเรียนเป็นคน ในเวลาต่อมาเมื่อการงานของรัฐบาลขยายตัวขึ้น งานฝากเหล่านี้ท
 วนทุกท จนกระทั่งผู้ปกครองท้องถิ่นโดยเฉพาะชนนายอำเภอ ไม่มีเวลาและกำลังจะ
 ทำให้ได้ผลดีทุกอย่างไป เหตุฉะฉนของบังคับลักษณะปกครองหัวเมืองชั่วคราวอันจริง
 ต้องเกิดขึ้น และพึงสังเกตความแห่งหนึ่งซึ่งกล่าวฉะฉน

"มาตรา ๓๖ ถ้ามีราชการแผนกอื่นซึ่งระเบียบการประจำ หรือระเบียบ
 ใหม่ที่เสฉนาคเจ้ากระทรวงนั้น ๆ ได้หากความตกลงเห็นชอบพร้อมกันกับเสฉนาค
 กระทรวงมหาดไทยแล้ว และมอบการอย่างใดแผนกใดให้อยู่ในความบังคับบัญชาของ
 ผู้ปกครองท้องถิ่นแล้ว ก็ให้ผู้บังคับบัญชาท้องถิ่น ๆ มีอำนาจเห็นพ้องงานแผนกนั้น ๆ
 ในการที่จะให้คนให้โทษ เหมือนดังข้าราชการในแผนกปกครองคามชองบังคับ
 (พึงสังเกตว่าแต่ฉะฉนไป เฉฉนาคต่างกระทรวงสั่งสมุหเทศาภิบาลเอาเองตามชอบใจอย่าง
 แต่ก่อนไม่ได้ ต้องตกลงกับเสฉนาคมหาดไทยก่อน)

๒) กฎระเบียบการ (ที่ ๓) ให้ข้าราชการผู้ใหญ่ออกไปสืบเสฉนารายด้วยตนเอง
 สฉะฉนแห่งกฎอนนหมอยุฉะฉน

"การสืบเสฉนารายนั้นจะไม่ถือเป็นความชอบ เป็นแต่เสฉนาวางแผนนใดกระทำการครบ
 ถัดจนแก่หน้าทเท่านั้น แต่จะถือเป็นความชอบคือเมื่อได้ปกครองบองกันเหตุรายให้ชัด
 และทรัพย์สินคฉะฉนของฉะฉนแผนคน ในท้องถิ่นอยู่เยฉนเป็นปกติสุขพอสมควร...."

"และจะถือ เป็นความผิด ความบกพร่อง เมื่อการปกครอง ยังกังไม่เรียบร้อย
 เพราะปรามปราม ใครผู้รายไม่รามาบคตาม หรือเพราะแตกความฉะฉนคค ในฝ่าย
 เจ้าพนักงานผู้ปกครองท้องถิ่นไม่กตมเกลฉะฉนฉฉน ด้วยการแย่งยึดอำนาจไม่เป็นผู้ใหญ่
 ฝุนอย.....ก็ตาม"

๓) นอกจากนัยมกฏอื่น ๆ อีก ๘ กฏ ระบุหน้าที่หรือตักเตือนกาชบเจ้าหน้า
 ทั่วๆ โดยมากเพิ่งแต่งในเรื่องปราบปรามโจรผู้ร้าย ซึ่งเวลานั้นค่อนข้างจะกำเริบ
 เจ้าพระยามรราชดลองค์พระเดชพระคุณเป็นที่พอพระราชหฤทัยแห่งพระมหากษัตริย์
 เพียงไร ก็พึงหยั่งรู้ได้โดยง่ายเห็นจกสิ่ง และก็ไม่ใคร่มีใครจะได้เคยรับ เช่นยศ
 มหาอำมาตย์นายก ซึ่งได้จดจำมาแล้ว อีกบ้างเห็นจกหนังสือพงศาวดารคือได้รับพระราชทาน
 เครื่องราชอิสริยาภรณ์อันเป็นโบราณมงคล นพรัตนราชวราภรณ์ ซึ่งข้าราชการ
 น้อยคนนักที่จะได้รับพระราชทานเคยมีอยู่แต่ (๑) สมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์
 (ช่วง บุนนาค) เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๒ (๒) เจ้าพระยาสุรสิงหนาท (ฉะ ชัยนาม) (ฉะ ชัยนาม) (ฉะ ชัยนาม)
 (ช่วง บุนนาค) เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๕ (๓) จอมพลเจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) (หม่อมราชวงศ์
 อรุณ ฉัตรกุล ณ อยุธยา) เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๓ เท่านั้น แต่ท่านทั้งสามนี้ล้วนเป็นราชบัณฑิต
 และราชสกุล ผู้ที่มีคุณงามความดีเข้าช่วยทวยหาเห็นจะมีแต่เจ้าพระยามรราชดลผู้เดียว

ลพบุรีศักราช ๒๔๖๑ ทรงพระราชปรารภว่า ตามราชประเพณีที่เคยมา
 เสด็จมาตักได้ราชการดี ย่อมทรงยกย่องให้เป็นเจ้าพระยาชั้นหรือญัตติ หากเป็นราชสกุล
 หรือราชบัณฑิตก็พระราชทานอิสริยาภรณ์เป็นพิเศษ ครั้นทรงตั้งสถาปนาพระยศเจ้านาย
 เจ้าพระยามรราชดลได้รับพระราชทานหรือญัตติมาแต่รัชกาลก่อน ทรงเห็นความชอบและ
 ความจงรักภักดีเป็นที่ยิ่ง จึงมีพระบรมราชโองการให้จารึกนามใหม่ลงในอิสริยาภรณ์
 มีพรอานประกาศในงานเฉลิมพระชนมพรรษาเป็นพิเศษ ซึ่งผู้ที่เคยรับพระราชทานเลื่อน
 จากหรือญัตติขึ้นมาเช่นนี้ แรกก่อนก็มีได้มีพอเช่นนี้ (ความชอบที่อ้างในประกาศก็ทำนอง
 ดังได้พรรณานามาแล้ว และปรากฏอยู่แล้วในหนังสือราชกิจจานุเบกษา และพระนิพนธ์
 สมเด็จพระยาตราดำรงราชานุภาพ "เรื่องตั้งเจ้าพระยา" ซึ่งมีได้จดมาลงไว้ในที่นอก)

ในลำดับนี้ เจ้าพระยามรราชดลองค์พระเดชพระคุณในหน้าที่การกษัตริย์
 พระราชฐานชั้นใหญ่ๆ และลำดับอีกหลายแห่งทั้งในกรุงและหัวเมือง ระเบียบกษัตริย์
 แต่เพียงบางชั้น เช่นพระที่นั่งอนันตสมาคม ซึ่งเริ่มแต่รัชกาลที่ ๕ มาตั้งไว้ลงในรัชกาล

๓๗
 นเป็นงานใหญ่ที่สุดของท่านในการก่อสร้าง นอกจากนยังมีพระค้ำหนักจิตรดคาร ไทฐาน,
 พระราชนิเวศน์มฤคทายวัน, ดงอินทนิลา, กังปารุสกวัน, พระค้ำหนักถวณกุหลาบ
 เป็นต้น นอกจากการก่อสร้างยังได้ตั้งพระเคหพระคูณในหน้าทพเคหอันออกหลายอย่าง
 เช่น เป็นกรรมกรราชนาถสมาคม ซึ่งตั้งขึ้นเพื่อชักชวนราษฎรบริจาคทุนช่วยราชนาถ
 ทาขอเรือรบมาเพิ่มถ้าง จนในที่สุดได้เรือ "พระร่วง" มาลำหนึ่ง เป็นกรรมกรปกครอง
 ๓๘
วิชิรพยาบาล ซึ่งได้โปรดเกล้าฯ ให้จัดตั้งขึ้นเป็นสถานพยาบาลสำหรับภาคเหนือแห่ง
 ๓๙
 กรุงเทพมหานคร เป็นมรรคนายกวัดทองขจรนิวาราม ซึ่งเป็นตำแหน่งอุปถัมภ์ของท่าน
 ๔๐
และวัดถ้ำมพระยา ซึ่งอยู่ใกล้บ้านเดิมของท่าน และเมื่อจวนจะถึงกาลที่สุดแห่งรัชกาลที่ ๖
 ทรงพระราชปรารภจะให้มี พพรภณท์ แต่งตั้งขึ้นและให้ตั้งกรม กิจกรม อุดถ้ำหกรกรม
 กิจปรกรม ฯลฯ ของบ้าน บ้านเมือง เมืองในโอกาสที่จะได้เสวยราชย์มาครบ ๑๕ ปี
 ๔๑
 ก็ได้ทรงมอบให้ท่านเป็น ผู้อำนวยการกระทรวงมงาน พระราชทานที่ถวณพระองค์ทุก
 ๔๒
 คำตาแดง ให้จัดเป็นสถานพพรภณท์และให้สร้างเป็นถวณสำหรับพระนคร โดยพระราช
 ๔๓
 ประสงค์กจะให้ได้เป็นทหยอนใจของประชาชน ท่านก็ได้เป็นผู้จัดการสร้างถวณนี้ ได้โปรด
 ๔๔
 พระราชทานนามถวณถวณ ถวณสุมพน แต่เป็นทหนาเสียใจไม่ทนจะถงกำหนดที่จะได้
 ๔๕
 ถวณถวณราชสมบัติ ก็พถนเสด็จถวณรคงานพพรภณท์ถงเป็นถวณถวณ ถวณถวณถวณ
 ๔๖
ถวณถวณถวณ

๔๗
 ๔๘
 ๔๙
 ๕๐
 ๕๑
 ๕๒
 ๕๓
 ๕๔
 ๕๕
 ๕๖
 ๕๗
 ๕๘
 ๕๙
 ๖๐
 ๖๑
 ๖๒
 ๖๓
 ๖๔
 ๖๕
 ๖๖
 ๖๗
 ๖๘
 ๖๙
 ๗๐
 ๗๑
 ๗๒
 ๗๓
 ๗๔
 ๗๕
 ๗๖
 ๗๗
 ๗๘
 ๗๙
 ๘๐
 ๘๑
 ๘๒
 ๘๓
 ๘๔
 ๘๕
 ๘๖
 ๘๗
 ๘๘
 ๘๙
 ๙๐
 ๙๑
 ๙๒
 ๙๓
 ๙๔
 ๙๕
 ๙๖
 ๙๗
 ๙๘
 ๙๙
 ๑๐๐

แล้วได้พยายามใช้ให้เป็นประโยชน์ของจนถึงได้เป็นตำแหน่งตั้งรองคางตนเอง เช่นพระยา
 ศรัทธมาราช (เดิม บุญยรัตพันธุ์) กรมและทนายศรัทธาอยู่ข้างคองไปเที่ยว หีบเอา
 คนที่ไม่เคยใช้มาใช้ได้เป็นผลสำเร็จออกหลายคน เช่นพระยาจำเริญยศ (ชิต คุ้มทรวร)
 ซึ่งภายหลังได้เป็นถึงเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยก็มี ในส่วนข้อหลัง (พรหมวิหาร)
 นั้นเจ้า เห็นจะรวมใจจดจามพูดได้สั้น ๆ ว่าน่าจะเป็นการยากที่จะหาคนที่จะบรรดาศักดิ์ให้
 งานใหญ่โต เช่นงานบัญชีการกระทรวงสำเร็จไปได้โดยดี แต่คงคงอยู่ในความเมตตา
 กรุณา มุททา อุเบกขา ดังเช่นเจ้าพระยามรราชน เซอว่าผู้ใดที่รู้จักตนดีพอ
 คงจะรับรองคำกล่าวอนันตโดยความเคม ใจเป็นแน่ จึงอยเมื่อชมแสดวกคองดตาม
 เรืองระศิ หากจะคตทานแสดวกเห็นจะคองความชรรมะหมวดนคองขางจะมากเกินไป
 ด้กหนอยในบาง โอลาส แต่เมอตคตงนแสดวกคองไมตมว่าแม่เซนนงานใหญ่ของทานก
 ด้สำเร็จไปได้ทุกชน.

ตอนที่ ๖

สมัยรัชกาลที่ ๗

พระวรวงศ์เธอ กรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิยากร ทรงแต่ง

ในรัชกาลที่ ๗ เจ้าพระยายมราชได้ฉลองพระเดชพระคุณในกิจการเบื้องต้นแห่ง
พระราชภาระที่ชนเสวยราชย์และพระบรมราชาภิเษกทางอย่างทศวรรษจะยกมากลางกมเช่น
ในการประชุมพระบรมวงศ์และเสนาบดีในวตาศักตยจากที่พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้า
เจ้ายัยหัวเสด็จสวรรคตลงนั้น เมื่อที่ประชุมรับทราบพระราชประสงค์ในรัชกาลที่ ๖
ที่จะให้สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงสวัสดิวัดนวิมลราชกุมารี ทรงรับราช
สมบัติสืบราชสันตติวงศ์แล้ว เจ้าพระยายมราชได้เป็นผู้นำข้าราชการลงจากเกาทั
นงประชุมคุกเขากบพนทถวายบังคม ๓ ครั้งเป็นการรับรองพระราชประสงค์ก่อนนั้นในนาม
ของข้าราชการและประชาชน นอกจากนั้นยังมีหน้าที่ถวายนาในนามของประชาชน
ที่คือครู ในพระราชพิธีบรมราชาภิเษกฐาน เป็นราชบัณฑิตเช่นเดียวกันกับที่ได้เคยฉลอง
พระเดชพระคุณมาแล้วในรัชกาลสมเด็จพระบรมเชษฐาธิราช

ครั้นต่อมาไม่ช้า (วันที่ ๓๑ มีนาคม ๒๔๖๘) ท่านได้ปรากฏอายุถึงชราทศรา
ตง ขอพระราชทานกราบบังคมทูลออกจากตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย รวม
เวลาทรงราชการได้ถึง ๔๓ ปี ใน ๔๓ ปีนั้นท่านรับราชการในตำแหน่งครูและอาจารย์เจ้า
นายและตำแหน่งผู้ช่วยและเลขานุการสำนักงานทุกสมัยมากรุงรัตนโกสินทร์ ๓๑ ปี ในตำแหน่ง
เลขานุการกระทรวงมหาดไทยตลอดจนถึงข้าหลวงเทศาภิบาล ๓๒ ปี ตำแหน่งเสนาบดี
๒๐ ปี เป็นอันว่าสั่งงานมากแห่งเวลาราชการของท่านเป็นอยู่ในตำแหน่งเสนาบดี มีน้อย
ท่านจะได้รับราชการในตำแหน่งเสนาบดีนานถึงเพียงนี้ และแม้ว่าท่านจะได้อยู่ในจำพวก

เด็บบทที่ดำมารถคิด   แต่กวางจะชนมาได้ถึงเพียงนกคองรบราชการมาแสดตง ๒๓ ปี
เขาย้อยในชายทรงพิจารณาตอกเพนขย่างตะเขยด   เพราะในภาคกรังนบนเมการยา
นกหนาท ไคร ๆ จะชนมาถึงตำแหน่งเด็บบทเจ้ากักรทรวงได้ ในเร็วฉน

เมื่อออกจากราช การแล้วกยง ได้พระราษทานพระบรม ราชานุญาต ให้เป็นผดถวย
พระพรชัยในเจดจาเจดถมพระชนมพรรษาแทนชาราชการแตรบรรชานคตมาจนเล็กพชนน
หนาทนเจ้าพระยาขมราช ไครบทำสับคตจากเจ้าพระยาภลักรวงคตงแต่ พ.ศ. ๒๔๕๔
มาจน พ.ศ. ๒๔๗๕ เป็นเจดจา ๒๓ ปี

อนงเมอ พ.ศ. ๒๔๗๐ ได้โปรดเกล้า ๆ ให้แกไขระเบียบการแห่งองคมนตรี
สภาโดยคตเจดองคมนตรีชนคณะหนิงมจนวน ๕๐ ทาน ทรงเจดองสรทงชาราชการ
ประจําการแตรนอกคตาแห่ง ออก ทงองคมนตรีชมคตวาม เขยวชานูในอาชพอน จากการทำ
ราชการคตวย ไหมหนาทออกคตวามเห็นในกการบ้านเมอ และส่นองพระราชปจจา
ทพระราษทานดงไปเนอ ง ๆ ทกยวคตวยกการบ้านเมอแตรทุกชคชของประชาชน เป็น
การทคตองผกหัดให้คตาเนนการคตวามพระราชประสงคทจะคตงระบอบการปกครอง โดยรัฐ-
ชรรมณูชนในภายหนา กิจคตาคณิชนทงชงกรรมการนได้ทา กอคตองพิจารณา
แตรแกไข ส่นหนิงแห่งร่าง ประมวคตกฎหมาย แพงแตรพาดชย ทเจ้าหนาทวาง ทุดเกล้า ๆ
ถถายชนไป   เจ้าพระยาขมราชได้เป็นผดทงชทงเจดองสร ให้เป็นสมาชกแห่งสภา
กรรมการองคมนตรี   ได้คตองพระเศษพระคณิชนคตองคตเจดจาจนกระทงมการเปลยน
แปงการปกครองแตรสถานนถกยบไป

อนงในระหวางรัชกาลท ๖   เจ้าพระยาขมราชได้ส่มคตเป็นสมาชกคตคตคต
แห่งสภาภาษาชดสยาม   ซงได้โปรดเกล้า ๆ ให้จคตระเบียบเปลยนแปงใหม่ ได้ม
ส่นชดวยเหลดสถานนคตวยกาสงแวง   โดยรับเป็นกรรมการแห่งสถานนทถายปี แตร
คตวยกาสงทพย   กอได้ยรจากเงิน ๒,๓๐๐ บาทรอมกับทานผดทงคตบสร่างประค
เขาย้อยแตรรทหน้าโรงพยาบาลจุพาดงกรณ   คตมาใน พ.ศ. ๒๔๖๓ ได้รจวมกน

บริจาคนอก ๓๐,๐๐๐ บาทยกตั้งถวายสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ โดยเสด็จพระราชกุศลสร้างสถานเสาวภา ครั้นอายุครบ ๖๐ ปีใน พ.ศ. ๒๔๖๕ ได้บริจาคนอกตั้งถวายพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวอีก ๕๐,๐๐๐ บาทตั้งตั้งกฐนเดี่ยวขนาดใหญ่นับ ๒ หลังให้แก่โรงพยาบาลตลิ่งชันซึ่งมาตั้งอยู่ในระยะเวลาที่กล่าวถึงมาตั้งอยู่ ณ พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เสด็จพระราชดำเนินมาทรงเปิดตึกเมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๘ และพระราชทานนามว่า “โรงพยาบาลของเจ้าพระยายมราช (ปั้น สุขุม)” ตกลงใช้สำหรับเป็นที่พกรักษาคนป่วยเป็นโรคมะเร็งและโรคสัตว์และสำหรับคนคลอดบุตร โดยเหตุที่คนแปลกการตั้งกล่าวมาแล้ว ถ้าภาษาชาติได้ลงมาทำให้เหรียญภาษาชาติมีนามคุณชนก ๓ เพื่อเชิดชูเกียรติยศท่านไว้ด้วย

ใน พ.ศ. ๒๔๖๘ นั้น โรงพยาบาลที่ท่านบริจาคนอกตั้งอีก ๕๐,๐๐๐ บาทที่เมืองสุพรรณบุรีก็เสร็จตั้งเหมือนกัน ได้เปิดใช้และขนานนามว่า “โรงพยาบาลเจ้าพระยายมราช (ปั้น สุขุม)”

หลังจากที่ได้พระราชทานรัฐธรรมนุญใน พ.ศ. ๒๔๗๕ เจ้าพระยายมราชได้ฉลองพระเดชพระคุณในหน้าที่พิเศษบ้าง เช่นเป็นกรรมการข้าราชการพลเรือน และกรรมการกฤษฎีกาในสำนักนายกรัฐมนตรี

เจ้าพระยายมราชเป็นบุคคลที่ไม่สามารถจะอยู่เฉย ๆ ได้โดยไม่ทำการสิ่งหนึ่งสิ่งใด เหตุนี้ในระหว่างที่ว่างราชการตอนนั้น จึงปรากฏว่าท่านมีได้ยุ่งวุ่น ๆ ก็มากน้อย ชุ่ยที่ท่านพอใจดีจากทำราชการมาเห็นจะเป็นการก่อสร้าง ระวังนทานก็โตมโถกถามควมคุมการตั้งวางกำหนดพระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าอภินทรปิลาไนท์ส่วนนอกเหนือพระราชวงศ์ผู้ดี ควรจะกล่าวความแซ่ก ในหนังสือหนังสือหนึ่งว่า แครชกาต ๕ มาแล้ว ดูเหมือนจะได้ทรงมอบหมายให้เจ้าพระยายมราชเป็นธุระช่วยเหลือกิจการผลประโยชน์ของเจ้าจอมมารดาแก้ว ในเวลาต่อมาท่านได้เป็นธุระวงเงินในกิจการทางปวงของท่านเจ้าจอมมารดาผู้กับพระธิดาทองต้องพระองค์ ในเมื่อท่าน

ว่างราชการลงตอนหนึ่งประจวบเวลาที่เจ้าจอมมารดาแก้วบังเกิดน้อยบุญกรรมลง
 พระยายมราชจึงได้ ไปเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาท เคารพพระคุณจึง เห็นในการ รักษาพยาบาล ตลอด จนช่วย
 เจ้าภาพทำศพทานแก้คืนจนถึงเวลาพระราชทานเพลิงแถงงานอุทิศในที่สุด แล้วยังได้
 วิชาคุณแต่พระบูรพาทิศของเจ้านายพระชิตาทอง ต่อพระองค์ทุก ถัดกันเป็นกรม ทศพร
 เองเคยพูดด้วยความภูมิใจว่า ได้สนองพระเดชพระคุณพระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง
 ผู้เป็นพระบรมชนกนาถแท้จริงจนชอว่า พระราชโอรสชิตาในรัชกาลที่ ๕ แล้ง
 เจ้าพระยายมราชเป็นย่นตจระรับพระภาระทรง ใช้อ้อยทุกถนัดถียน ด้วยความกตัญญู
 กตเวทิตามอยุ่แต่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวพระองค์นั้น แต่ทว่าทวนรักใคร่ด้วยความภักดี
 เป็นพิเศษนั้น กตอพระองค์ทศพรทรงเป็นศิษย์ (กรมพระจันทบุรี ๑, กรมหลวง
 ราชบุรี ๑, กรมหลวงปราจิณ ๑, กรมหลวงนครชัยศรี ๑ กับพระบาทสมเด็จพระ
 มงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว) และความดีนิตถัมหมอนนี้ ได้ช่วยให้ราชการของท่านสะดวกจน
 มากเหมือนกัน เพราะท่านได้ดำรงตำแหน่งเสนาบดีร่วมคณะกับเจ้านายผู้ทรงเป็นศิษย์
 นั้นทุกพระองค์ อนึ่งใน พ.ศ. ๒๔๗๔ ท่านผู้หญิงดลกับด้วยกลับไปกลับมากลับมาจนถึง
 อนิจกรรมลง ท่านก็ได้มีเวลารักษาพยาบาลและทำศพจนตลอด

กิจการของท่านอีกอย่างหนึ่งในระหว่งนั้น คือเรื่อง โรงเรียนเบญจมราชูทิศ
 โรงเรียนนี้ในชั้นเดิมได้มีพระราชเสาวนีย์ในสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ ให้ท่าน
 ช่วย ในการจัด ตั้งขึ้นด้วยทุนของท่าน ผู้หญิงดลกับเป็น หัวหน้าเรื่อยมา ได้ในคราวที่ พระบาท
 สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงเสด็จสวรรคต ได้จัดเป็น โรงเรียนสำหรับเลี้ยงเด็กหญิง
 อนุบาล และท่านผู้หญิงดลกับได้เป็นผู้ดำเนินการ เด็กในโรงเรียนนี้ได้รับการศึกษา
 ทั้งสามัญและวิชาชีพชั้นตา ๆ พอควรแก่ยุคสภาพ เด็กเรียนสำเร็จออกจาก โรงเรียน
 มาแล้วหลายชุดโดยลำดับการ ใช้จ่ายได้อาศัยดอกเบยของทุนนั้น ซึ่งเจ้าพระยายมราช
 ช่วยมอบหมายให้ข้าราชการผู้ใหญ่บางนาย เช่นนายพลตำรวจตรีพระยาอชิกรณ
 ประกาศควบคุมหาผลประโยชน์ และบางทงก็มีบุญบริจาคเพิ่มเติมบ้าง ครั้นท่าน

ผู้หญิงตบถึงอนิจกรรม งานบังคับบัญชาโรงเรียนจึงตกอยู่ในความรับผิดชอบของ
เจ้าพระยามหาไชยและได้ดำเนินสืบมาโดยดี จนถึงเวลาตงเทศบาตนครกรุงเทพฯ
จึงได้มอบให้รับไปดูแลตามหน้าที่

เป็นความเห็นของคนโดยมากว่า นอกจากมัสักปัญหาเฉยชมแถมแถมแล้วสามารถ
ดังกถาดมาแล้ว เจ้าพระยามหาไชยได้เคาะหัดเบบอย่างขงทมภรรยาเป็นนารีรัตน
คือท่านผู้หญิงตบ เพราะท่านผู้หญิงตบนั้นเกิดมาในสกุลข้าราชการผู้ใหญ่สืบต่อกันมา
หลายชั้น ย่อมเป็นโอกาสที่จะได้รับความยอมรับมากอนแล้วเป็นอย่างดี ครั้นเมื่อได้มา
ได้เป็นใหญ่เป็นโต มีหน้าที่ต้องปกครองคนหลายชั้นหลายชนิด ท่านผู้หญิงตบได้
เป็นกำลังสำคัญทางบ้านทง ในทางดูแลปกครองบ้านช่องมิให้ล้มต้องร้อนใจหรือกังวล
ทงในทางที่จะเชื่อมความสามัคคีกับ ผู้ที่อยู่ใต้บังคับบัญชาของด้ามและประชาชนพลเมือง
ทั่วไป ทงในทางที่จะปรับเปลี่ยนทุกข์ ทั้งเป็นเมตตาใจวางตัวสัมพันธ์กับใต้เป็นท่านผู้หญิง
แห่งเสนาบดีผู้ใหญ่คนหนึ่งด้วย เมื่อท่านผู้หญิงตบมีอายุ ๕ รอบ เจ้าพระยามหาไชย
ได้บำเพ็ญการกุศลตลอดอายุให้ ณ วัดป่าสุทธาวาส และได้สร้างกุฏิถวายได้ ในวัดเป็น
พระตง มีผู้คนไปช่วยมาก แสดงให้เห็นความนิยมรักใคร่ในคองท่านและท่านผู้หญิงของ
ท่านอย่างชัดเจน

เมื่อกถาดทงท่านผู้หญิงตบแล้วกนจะแยกถาดต่อไปอีกด้วยว่า เจ้าพระยา-
มหาไชยเป็นผู้ที่มีความรักใคร่ห่วงใยในครอบครัวและเป็นบิดาและกุดเชฐ์ที่ดแท้ เพราะได้
รองบวมเลี้ยงญาติไว้ในบ้านทุกชน คงแต่พระยาธัมมคภริมยพชาย ซึ่งท่านประคบ
ประคองดูแลเป็นนักษนหนส่งไป สำหรับบุตรธิดาก็มีความกรุณายังนัก ข้าพเจ้าได้
กถาดมาแล้วถงพรหมจรรย์ธรรมของท่าน และอยากจะยากจกามนในทนอกเกือบทุกขอ
และยังเคยไปถงหถานด้วยซ้ำ เช่นบุตรข้าพเจ้าเองถงคนได้เจ็บตง แม้ท่านจะอยู่ใน
หรือนอกราชการ ถ้าเดินไหวเบบตองมาเยี่ยมถงบ้านทุกถง ทราบว่าหถานทุกถง

ลุกุลกเช่นเคยฉกน ข้าพเจ้าได้กล่าวมาแล้วข้างต้นถึงความสามารถของท่านที่จะกุมสติ
 ใจอยู่โดยสมบูรณ์ ในที่นี้ขอจะย้ำความหนักหน่วงว่า ในกิจการครอบครองเช่นนี้
 กับในการทำราชการ แม้เวลาจะถึงอธิษฐานกรรม หมอต้องฉวยบรรเทาทุกขเวทนา
 อันเกิดแต่ป้อคอกเด็บ เมื่อเวลาถึงความอดอยากยมทูตได้สดุดว่า “ตักมากหมอมมาก
 กยังไมยอมให้ตาย” แม้แต่หมอทเคยชนกับความตาย เมื่อได้ยงตงนแฉวกไม่อาจะ
 กตนนาคาไว้ได้

ตอนที่ ๗

สมัยรัชกาลที่ ๘

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าอาทิตย์ทิพอาภา ทรงแต่ง

เมื่อปลาย พ.ศ. ๒๔๗๗ สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวอานันทมหิดลได้เสด็จขึ้นครอง
 ราชสมบัติแล้วตามระบอบการปกครองประชาธิปไตย เมื่อสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวยังทรง
 พระเยาว์อยู่ จะทรงบริหารพระราชภาระไม่ได้ จึงได้ภาณุแทนราษฎร อาศัยอำนาจตาม
 บทบัญญัติแห่งรัฐธรรมนูญ ได้ลงมติเมื่อวันที่ ๗ มีนาคม ๒๔๗๗ ตั้งคณะผู้สำเร็จ
 ราชการแทนพระองค์ขึ้นคณะหนึ่ง อันมีท่านเจ้าพระยาอมราช เป็นผู้สำเร็จราชการ
 แทนพระองค์ด้วยผู้หนึ่งอันคานแห่งหน้าทันทนบวจาเป็นเกียรติยศสูงและสำคัญมาก ท่าน
 เจ้าพระยาอมราชได้ตั้งใจพยายามบริหารราชการมาด้วยความเรียบร้อยเป็นประโยชน์แก่
 ราชการทั้งในส่วนพระองค์ พระมหากษัตริย์และราชการแผ่นดินเป็นอันมาก
 ครั้นเมื่อเดือนกรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๘๐ โดยที่เดิมการอภิปรายกันในที่ประชุมสภา
 ผู้แทนราษฎร อันเกี่ยวถึงเรื่องการขยายทัศนของพระคลังข้างที่ คณะผู้สำเร็จราชการ
 แทนพระองค์ จึงปรึกษาพร้อมกันเห็นว่า ถ้าได้ภาณุแทนราษฎรเห็นว่าการที่ปฏิบัติไป
 เป็นที่พอใจของประชาชนใคร่ขอลาออกจากคณะผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ ครั้น
 ถึงวันที่ ๔ สิงหาคม ๒๔๘๐ ได้ลงมติตั้งคณะผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์
 ขึ้นใหม่ ซึ่งประกอบด้วยท่านเจ้าพระยาอมราชในขณะนั้นด้วย ท่านเจ้าพระยาอมราช
 ได้บริหารราชการสืบต่อมาจน ถึงวาระสุดท้ายที่ท่านได้ถึงอสัญกรรม ในเวลาที่ท่านยัง
 ดำรงตำแหน่งเป็นผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์
 ท่านเจ้าพระยาอมราช ได้รับพระราชทานยศทางฝ่ายทหารในระหว่างที่ดำรง
 ตำแหน่งผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ คือ:-

เมื่อวันที่ ๕ มกราคม ๒๔๗๘ ได้รับพระราชทานยศเป็นนายพันเอก นายทหารพิเศษประจำกรมทหารอากาศ และ

เมื่อวันที่ ๓ ธันวาคม ๒๔๗๘ ได้รับพระราชทานยศเป็นนายนาจอากาศเอก แห่งกองทัพอากาศ

ในโอกาสที่สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว อานันทมหิดล เสด็จพระราชดำเนินจากต่างประเทศกลับเข้ามาเยี่ยมราชอาณาจักรสยาม เมื่อวันที่ ๓๕ พฤศจิกายน ๒๔๗๓ ท่านเจ้าพระยาอมราชได้โอกาสฉลองพระเดชพระคุณทงในทางส่วนพระองค์ และทางราชการแผ่นดินเป็นทพพระราชหฤทัยเป็นอนมาก จึงได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานเหรียญรัตนาภรณ์ชั้นที่ ๓ ในวันที่เสด็จพระราชดำเนินมาถึงกรุงเทพพระมหานคร และในวันพระราชพิธีสมโภชสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เมื่อวันที่ ๓๖ ธันวาคม ๒๔๗๓ โดยที่ท่านเจ้าพระยาอมราชได้รับพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์ชั้นสูงสุดมาแล้วโดยมาก จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานเครื่องอิสริยาภรณ์ชั้นถัดลงมาคือ เป็นเกียรติยศอันเคยมีมาแต่ครั้งเมื่อครั้งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานแด่สมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ นับว่าเป็นเกียรติยศอันสูงศักดิ์

ท่านเจ้าพระยาอมราชได้รับราชการฉลองพระเดชพระคุณมาด้วยความอดสู้าหะพระชนนแรงกล้า แม้จะมีอาการป่วยไข้พอที่จะท่วักกิจการงานใดได้ ก็ได้พยายามมารับราชการสนองพระเดชพระคุณในหน้าที่ด้วยความอดทนมานะ จนกระทั่งมาล้มเจ็บหนักพักใหญ่ครั้งสุดท้ายนี้ ในระหว่างที่สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวยังประทับอยู่ในพระมหารนคร

วันที่ ๓๐ ธันวาคม ๒๔๗๓ เวลา ๑๕ นาฬิกา ท่านเจ้าพระยาอมราช ผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ ได้ถึงอสัญญารกรรมสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้ทรงทราบด้วยความเศร้าสลดพระราชหฤทัยเป็นอย่างยิ่ง และได้โปรดเกล้าฯ ให้ประธานคณะผู้สำเร็จราชการฯ เสด็จไปแทนพระองค์ในการพระราชทานน้ำอาบศพ ณ ที่บ้านคำตาแดง ทรงพระกรุณา

โปรดเกล้าฯ พระราชทานดองกุดนอยประกอบ พร้อมทงเครื่องเกียรติยศศพ เทียบ
 ผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์พระองค์ก่อนทสันพระชนม์ และได้ตั้งพระราชดำเนินไป
 ทรงวางพวงมาลาศพเมื่อวันครบกำหนด ๗ วัน

อนึ่ง โดยที่ท่านเจ้าพระยายมราช ได้ถึงอสัญกรรม ในขณะที่ดำรงตำแหน่งผู้สำเร็จ
 ราชการแทนพระองค์ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ว่า ท่านเจ้าพระยายมราชเป็น
 ข้าราชการผู้ใหญ่ และได้ปฏิบัติราชการกอปรไปด้วยคุณงามความดีเป็นประโยชน์แก่
 ประเทศชาติเป็นอันมาก สมควรจะได้รับพระมหากรุณาธิคุณในกาวิเศษ โดยตลอดใน
 ส่วนที่เกี่ยวกับเกณท์ของหลวง ตั้งแต่วันพระราชทานอาบศพตลอดจนถึงวันพระราช-
 ทานเพลิงศพ จึงโปรดเกล้าฯ ให้ทางราชการดำเนินการโดยอนุโลมอย่างเมื่อครั้ง
 พระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมหมื่นอนุจักรวาลสิ้นพระชนม์ ทงนับว่าเป็นพระ-
 มหากรุณาธิคุณและเป็นเกียรติยศอันยิ่งใหญ่ในตระกูลสุ่มเป็นต้นเกล้าจนกระหม่อมหา
 ที่สุดมิได้.

ตอนที่ ๘

ตอนสุดท้าย

ในขณะที่ท่านเจ้าพระยาอมราชป๋วยหนกขุณิน พระบรมวงศานุวงศ์บางพระองค์ และข้าราชการทงทหารและพลเรือนตลอดคนชาวต่างประเทศได้เสด็จและมาเยี่ยมพ้องอาการ บ่่วยเป็นอันมาก โดยฉะเพาะคณะผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์และรัฐมนตรีบางท่านได้ ทรงพระเมตตาและกรุณาเสด็จและมาเยี่ยมพ้องอาการ แม้จาเป็นเวลาศาคนคดกตม และ ในเวลาท่านเจ้าพระยาอมราชถึงอดัญญกรรมด้วยอาการสงบนั้น นอกจากจะแวดล้อม อยุ่ด้วยบุตรธิดาและญาติสนิท โดยครบถ้วนแล้ว คณะผู้สำเร็จราชการและนายกรัฐมนตรี ทั้งเก่าและปัจจุบัน ก็บริบูรณ์ครบทุกท่าน ได้เสด็จและมาเยี่ยมอยู่อย่างพร้อมเพียง รุ่งขึ้นจากอนทท่านเจ้าพระยาอมราชได้ถึงอดัญญกรรม ทางราชการได้ประกาศให้ ข้าราชการใ้ทุกขทอพระราชอาณาจักกรมกำหนด ๓๕ วัน และให้สถานทรราชกรลดตรง กิ่งเส้า ๓ วัน และบรรดาสถานทุกตและสถานก่งเส้าต่าง ๆ ได้ให้เกียรติยศลดตรงดงกิ่งเส้า ๓ วันเช่นกัน และพระบรมวงศานุวงศ์บางพระองค์ ข้าราชการทงฝ่ายทหารและพลเรือน กับคณะทูตานุทูตก่งเส้า ผู้แทนรัฐบาลต่างประเทศ ตลอดจนบรรดาพ่อค้าคฤหบดีเป็น ันมาก ได้ทรงพระเมตตาเอื้อเฟื้อเสด็จและมาเยี่ยมศัพด้วยตนเองบ้าง มลายสถณ อักษรมาแต่ดงความเสี้ยใจและอาลัยบาง เมื่ออนบาเพ็ญพระราชกุศลสถิตมวาร ซึ่งตาม หมายกำหนดการ ให้แต่งกายเต็มยศพร้อมสายสะพายไว้ทกข ส้มแดงพระเจ้าอยู่หัว ส้มแดง พระพนาง ส้มแดงพระอนุชา และส้มแดงพระราชชนน กับคณะผู้สำเร็จราชการแทน พระองค์ พร้อมด้วยคณะรัฐมนตรีและข้าราชการทงฝ่ายทหารและพลเรือน ชนผู้ใหญ่ และผู้น้อย ตลอดจนคณะทูตานุทูต ก่งเส้า ผู้แทนรัฐบาลต่างประเทศ และพ่อค้า คฤหบดีได้เสด็จพระราชดำเนิน, เสด็จและมาในการพระราชกุศลสถิตเป็นจำนวนมาก เมื่อง

งานบำเพ็ญพระราชกุศลบุญญาคัมภีร์ คณะผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ได้เสด็จและ
ไปเป็นประธานในการพระราชกุศลนั้น

อนึ่ง เนื่องจากท่านเจ้าพระยาอมราชได้รับพระราชทานยศเป็นนายนาจาทอากาศเอก
แห่งกองทัพอากาศ จึงเป็นการสมควรที่จะกล่าวไว้ด้วยว่า ในวันรับพระราชทาน
อาภรณ์ วันพระราชกุศลสัตตมหาร และบุญญาคัมภีร์ กองทัพอากาศได้จัดนายทหาร
อากาศมาเป็นเกียรติยศในขณะทำพิธีดวยกันทุกคราว ซึ่งนับว่าเป็นเกียรติยศอันสูงยิ่ง

ในระหว่างที่ยังไม่ถึงกำหนดวันพระราชทานเพลิงนั้น นอกจากบรรดาบุตรธิดา
และญาติสนิทจะได้มาเพื่อกุศลความประเพณีนิยมแล้ว ยังมีพระบรมวงศานุวงศ์บาง
พระองค์ รัฐมนตรีบางท่าน ท่านที่เคารพนับถือในท่านเจ้าพระยาอมราชบ้าง ข้าราชการ
ในกรมกองต่าง ๆ บ้าง และคณะสงฆ์บ้าง ได้มาเพื่อกุศลโดยมีพระธรรมเทศนาหน้า
ศพบ้าง มีสดุดีพระบรมมหาราชูปถัมภ์บ้าง ทุก ๆ คนตลอดจนถึงวันพระราชทานเพลิงศพ

แม้ว่าบุตรธิดาในตระกูลสุขุมจะมีความเศร้าสลดอย่างสุดซึ้ง แต่กรุณาธรรมซึ่ง
ในพระมหากรุณาธิคุณและเป็นเกียรติยศอันยิ่งใหญ่ จึงขอกราบถวายบังคมแทบฝ่าละออง
ธุลีพระบาท และขอขอบคุณแต่บรรดาท่านที่แสดงอริยาบถไมตรีและเอื้อเฟื้อโดยทอถน.

บุตรและธิดาของท่านเจ้าพระยาอมราชที่อยู่ขณะท่านถึงแก่อสัญกรรม คือ

๑. พระยาสุขุมนิยวินิต (สวาสดิ์ สุขุม)
๒. หลวงพิสิฐสุธุมการ (ประพาศ สุขุม)
๓. หม่อมประยูร โสณกุล ณ อยุธยา
๔. พระพิศาดสุธุมวิท (ประสับ สุขุม)
๕. ประยงค์ สุขุม
๖. นายประสาศ สุขุม
๗. หลวงสุขุมนิยประคิษฐ (ประคิษฐ สุขุม)
๘. ประนอม ณ นคร

- ๘. นายประจักษ์ สุขุม
- ๙. คุณหญิงรามราชพ (ประจวบ พงบุญ ณ อยุธยา)
- ๑๐. นายเรือเอกนคัย สุขุม
- ๑๑. ปอง สุขุม
- ๑๒. ประณีต สุขุม

เจ้าพระยามรราชได้รับพระราชทานยศบรรดาศักดิ์ แด่เครื่องราชอิสริยาภรณ์ เหรียญและเข็มเป็นบำเหน็จความชอบในราชการแผ่นดินและราชการส่วนพระองค์ และได้รับตราต่างประเทศ โดยลำดับดังนี้คือ:-

บรรดาศักดิ์

<u>พ.ศ.</u>	<u>เป็น</u>	
๒๔๒๘	ขุนวิจิตรวรศาสตร์	(ตำแหน่งขาดกษณ เพราะเป็นครูโรงเรียนในพระบรมราชูปถัมภ์)
๒๔๓๔	หลวงวิจิตรวรศาสตร์	
๒๔๓๖	พระวิจิตรวรศาสตร์	
๒๔๓๘	พระยาสุขุมนัยวินิต	(ตำแหน่งข้าหลวงเทศาภิบาล)
๒๔๕๓	เจ้าพระยามรราช	(หิรัญบัฏ) (ตำแหน่งเสนาบดีนครบาล)
๒๔๖๗	เจ้าพระยามรราช	(สุพรรณบัฏ)

ยศ

<u>พ.ศ.</u>	<u>เป็น</u>	
๒๔๕๓	เสวกโท กรมราชเลขาธิการ	(ยศพิเศษ เทียบตามตำแหน่งครั้งยังสังกัดขาดกษณ)
๒๔๕๓	มหาอำมาตย์เอก	กระทรวงนครบาล

- ๒๔๕๕ นายหมู่ใหญ่เดื่อป่า
 นายกองตรีเดื่อป่า
 นายกองโทเดื่อป่า
 ๒๔๕๖ นายกองเอกเดื่อป่า
 ๒๔๕๗ มหาเสวกเอก กรมราชเลขาธิการ
 ๒๔๕๘ นายพลเดื่อป่า
 ๒๔๖๓ มหาอำมาตย์นายก
 ๒๔๗๘ นายพันเอก นายทหารพิเศษประจำกรมทหารอากาศ
 ๒๔๗๘ นายนาวาอากาศเอก นายทหารพิเศษประจำกรมทหารอากาศ

เครื่องราชอิสริยาภรณ์

<u>พ.ศ.</u>	<u>ได้รับพระราชทาน</u>
๒๔๓๓	เบญจมาภรณ์ช้างเผือก
๒๔๓๕	จักรยาภรณ์มงกุฎสยาม
๒๔๓๘	ศรียาภรณ์ช้างเผือก
๒๔๕๐	ทศยจุลจอมเกล้า
๒๔๕๓	ทศยจุลจอมเกล้าพิเศษ
๒๔๕๒	ทศยาภรณ์มงกุฎสยาม
๒๔๕๗	ประดมาภรณ์มงกุฎสยาม
๒๔๕๘	ประดมาภรณ์ช้างเผือก
๒๔๕๓	ปฐมจุลจอมเกล้า
๒๔๕๕	จิวริมาดา
๒๔๕๕	รัตนวราภรณ์
๒๔๕๖	มหาปรมาภรณ์ช้างเผือก

๒๔๖๐ มหาโยธินรามาริบัติ

๒๔๖๒ วัดถ้ำภรณ์

๒๔๖๓ มหาวิชรมงกุฏ

๒๔๖๗ นพรัตนราชวรารณ

เหรียญและเข็ม

พ.ศ.

ได้รับพระราชทาน

๒๔๔๐ เหรียญประพาศยุโรป เหรียญราชัน

๒๔๔๖ เหรียญทองจากเชกทอง

๒๔๔๘ เหรียญรัตนกรณ อ.ป.ร. ชั้นที่ ๒

๒๔๕๐ เหรียญรัชมงคตทอง

เข็มประพาศยุโรป

๒๔๕๓ เหรียญรัตนกรณ อ.ป.ร. ชั้นที่ ๒

เข็มต้มหมนตรี

๒๔๕๔ เหรียญบรมราชาภิเศกรัชกาลที่ ๖ ทอง

เข็มพระบรมนามาภิธิชยขอ อ.ป.ร. ผังเพชรชั้นที่ ๓

เข็มข้าหลวงเดิม

๒๔๕๕ เข็มไอยราพรต

๒๔๕๖ เหรียญรัตนกรณ อ.ป.ร. ชั้นที่ ๓

๒๔๕๗ เหรียญจักรพรรดิมาลา

๒๔๖๐ เหรียญคุณฐูมาลา เข็มราชการแผ่นดิน

๒๔๖๗ เหรียญบรมราชาภิเศกรัชกาลที่ ๗ ทอง

๒๔๗๕ เหรียญฉลองพระนคร ทอง

๒๔๗๘ เหรียญรัตนกรณ อ.ป.ร. ชั้นที่ ๓

เครื่องราชอิสริยาภรณ์เลขาธิการต่างประเทศ

พ.ศ.	ได้รับ	ประเทศ
๒๔๓๕	๒๕ มงกุฎชนก ๓	๒๕ ปรัสเซีย
	๒๕ โอสมานชนก ๕	๒๕ ตุรกี
	๒๕ เซนต์คานส์เสาสชนก ๕	๒๕ รัสเซีย
	๒๕ เซนต์ซาเวียร์ชนก ๕	๒๕ กรีซ
	๒๕ มงกุฎชนก ๕	๒๕ อิตาลี
	๒๕ คินเนบรอกชนก ๕	๒๕ เดนมาร์ก
๒๔๖๓	๒๕ บริติชเอมไพร์ชนก ๒	๒๕ อังกฤษ
๒๔๖๔	๒๕ เดยองค์อนเนอร์ชนก ๒	๒๕ ฝรั่งเศส